

Українська література

в загальноосвітній школі

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

Науково-методичний журнал

№ 2, лютий 2011

Свідоцтво про реєстрацію

Серія KB № 3352

Передплатний індекс 22410

Видається з січня 1999 року

Головний редактор

Н. М. Логвіненко, канд. пед. наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Н. М. Бібік, д-р пед. наук

М. С. Вашуленко, д-р пед. наук

С. А. Гальченко, канд. філол. наук

А. В. Градовський, д-р пед. наук

А. Б. Гуляк, д-р філол. наук

С. О. Жила, д-р пед. наук

В. О. Зайчук, канд. пед. наук

А. Й. Капська, д-р пед. наук

Л. І. Мацько, д-р філол. наук

В. В. Оліфіренко, канд. пед. наук

В. Ф. Погребенник, д-р філол. наук

П. І. Розвозчик, заслужений учитель України

Г. Ф. Семенюк, д-р філол. наук

А. Л. Ситченко, д-р пед. наук

О. В. Слоньовська, канд. філол. наук

В. І. Шуляр, канд. пед. наук,

заслужений учитель України

Т. О. Яценко, канд. пед. наук

Редактор **Олена Черниш**

Верстка, дизайн **Дмитро Лебедь**

Постановою Президії ВАК України

від 14.04.2010 р. №1-05/3

науково-методичний часопис

«Українська література

в загальноосвітній школі»

включено до переліку наукових видань України

Затверджено Вченою радою

Інституту педагогіки АПН України

Протокол № 12 від 23 грудня 2010 р.

За підтримки видавництва

«Антросвіт»

481—37—70

04053, Київ-53,

вул. Артема, 52-Д

Редакція журналу

«Українська література

в загальноосвітній школі»

ЗМІСТ

Фахові проблеми

- Дига Н.** Місце творів Т. Шевченка у сучасній програмі та особливості їх прочитання. 2
- Скоморовська Н.** Розвиток критичного мислення школярів під час вивчення творів Т. Шевченка. 5

Сучасний урок літератури: методика і досвід

- Жила С.** "А залишаюся я живим серцем свого народу...": сторінки підручника для 8 класу про Т. Шевченка. 8
- Єременко О., Кравченко В.** Від фантастичного до реального: надраціонально-національне образотворення в баладі "Лілея" Т. Шевченка. Матеріали до уроку в 9 класі. 15
- Кондирєва М.** "Заповіт" Т. Шевченка — твір, що єднає минуле, теперішнє і майбутнє. 18
- Бойко В.** Історія України в містерії Т. Шевченка "Великий льох". . .24

Література рідного краю

- Сорокіна Л.** "А пам'яті не перейду".
Урок за творчістю Д.Й. Іванова — лауреата Національної премії імені Т. Г. Шевченка 2010 року. 27

Літературознавство і школа

- Кравченко В., Єременко О. І.** Світличний — сповідувач Шевченкового слова. 31
- Глеб О.** Інтерпретація змісту балад Т. Шевченка "Причинна" і "Тополя". 33

Мистецька спадщина Т. Шевченка

- Шокодько Г.** Шевченкові автопортрети. 37
- Глоба Н.** Фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Т. Шевченка. 41

Позакласна робота

- Бабійчук Т.** Студентський лекторій як активна форма позакласної роботи з української літератури у педагогічному коледжі. 44

Індекс видання 22410

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 7.5. Зам.

Друкарня ТОВ «ЗАДРУГА»

м. Київ, вул. Фрунзе, 86

© «Українська література в загальноосвітній школі», 2011

Місце творів Т. Шевченка у сучасній програмі та особливості їх прочитання

Надія Дига,

кандидат педагогічних наук,

доцент ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

У статті подаються методичні рекомендації щодо прочитання літературних творів Т. Шевченка учнями основної школи та зразок шкільного твору за поетичною творчістю Кобзаря.

Ключові слова: діалог з художнім текстом, з автором, з епохою, робота в групах, творчі та дослідницькі завдання.

У сучасних умовах суспільного розвитку школа виступає могутнім фактором відродження нації, виховання в молоді національної самосвідомості. Учителі повинні якнайповніше використовувати виховний потенціал літератури, тим самим плекаючи національну свідомість, почуття власної гідності, приналежності українців до великої нації. Учителю-словеснику потрібно поставити на службу цій меті насамперед життєписи і творчість письменників-класиків.

Тарас Шевченко — це національний геній-пророк, унікальна творча постать, літературний спадок якої має світове значення. Шевченко — письменник глибокий і складний. Щоб його зрозуміти, треба мати потребу його читати. І треба вміти читати.

У чинній шкільній програмі з української літератури [3] особлива увага надається текстуальному вивченню творів Великого Кобзаря. Аналіз програми показав, що творчий доробок поета вивчається у кожному класі основної школи, де передбачається ознайомлення з статтю Т.Шевченка (окремими фактами біографії), відбувається прочитання, аналіз та осмислення змісту його творів, зацікавлення до глибшого їх пізнання.

Проблема вивчення творів Кобзаря існує, і вона безпосередньо пов'язана зі сприйняттям художнього тексту.

Прочитання літературних творів, як зазначає А. Ситченко, залежить насамперед "від індивідуальної здатності реципієнта адекватно сприймати художні узагальнення, його особистісної емоційно-інтелектуальної реакції, естетичного задоволення, яке виникає в читачів, що має ресурсне значення для глибшого опрацювання ними твору та їхнього власного саморозвитку" [4; 14].

Як відомо, у початковій школі учні вже знайомі з окремими фактами з життя та творчості Т.Шевченка, і тому вчителю варто враховувати це під час планування роботи над подальшим вивченням постаті поета. З цією метою можна провести анкетування, де учні знаком "+" позначають знайому їм інформацію, знаком "—" — незнайому інформацію, знаком "?" — інформацію, про яку вони хотіли б дізнатися більше.

Так, вивчаючи вірш "Садок вишневий коло хати" у 5 класі, учні пригадують, що вони вже знають про Т.Шевченка, які його твори читали в початковій школі. Учителю-словеснику слід максимально підготувати школярів до знайомства з текстом вірша. Це можна

зробити різними шляхами. Зокрема, учитель може провести **діалог з учнями** за такими запитаннями:

- Ким є для українського народу Великий Кобзар?
- Де і коли народився поет?
- Скільки братів і сестер було в Тараса Шевченка?
- Де навчався поет?
- Скільки було років Шевченкові, коли його вивчили з кріпацтва?
- Як називалася перша збірка митця?
- Коли помер Т.Шевченко і де його поховали?
- Що заповідав Тарас нащадкам?

А можна прочитати цікаві уривки поезій про письменника, що заінтригують школярів, створять емоційний настрій, наприклад:

*Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття,
І голос твій нам душі окриля.
Встає в новій красі, забувши лихоліття,
Твоя, Тарасе, звільнена земля!*

Підготовчій роботі можуть передувати різноманітні форми повідомлень. Наприклад, запропонувати **перегляд фрагментів документального фільму**, присвяченого життю і творчості Кобзаря, та їх обговорення за такими запитаннями:

- Що нового дізналися про митця?
- Що з побаченого запам'яталося найбільше?
- Які фрагменти з фільму свідчать про талант поета?

Можна провести **роботу за картиною "Селянська родина"**, склавши, наприклад, такі запитання:

- Який настрій створює це полотно?
- Що змальовано на передньому плані картини?
- Які деталі найяскравіше змальовані на полотні?
- Що є спільного в картині і в поезії?
- Що є відмінного в зображенні на картині і в ліричному творі?
- Які кольори переважають на художньому полотні?

У процесі роботи над текстом вірша пропонується провести **гру "Мажор-мінор"**. Під час її проведення одна група школярів читає виразно у тексті рядки, що викликають радість, піднесення, друга — сум і втому. А застосовуючи метод **"асоціативна квітка"**, діти пишуть на паперових пелюстках свої враження від прочитаної поезії Т.Шевченка "Садок вишневий коло хати".

Для ширшого ознайомлення з постаттю Т.Шевченка учитель організовує виставку творів поета та цікавих книжок про нього.

Перечитуючи "Кобзар", часто ловиш себе на думці, що учні ще мало читають твори Т.Шевченка і мало знають його як поета. Тому під час вивчення поетичних творів Кобзаря учителю варто глибше та цікавіше розповідати про цю людину, яка своєю художньою майстерністю випередила час.

Аналізуючи поезію "Мені тринадцятий минало" у 7 класі, словесникові треба пам'ятати, що художність твору — це своєрідна форма енергії, що читач, вступаючи в **діалог із художнім текстом**, заряджається певними емоціями, смислами. Як зазначає Г. Токмань, "зустрічаються два світи: художній світ твору мистецтва і внутрішній світ дитини" [6; 49].

Спіраючись на текст поезії, переходячи від однієї її частини до другої, учні простежують розвиток настрою, думок і переживань ліричного героя.

Так, у діалозі учня з художнім текстом поезії "Мені тринадцятий минало" незримо присутній автор поезії, який на початку твору повідомляє, коли і де відбулася подія, про яку він збирається розповісти.

*Чи то так сонечко сяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога... [5; 193]*

У цих ритмомелодійних рядках автор виражає блаженну радість існування в цьому світі. Ліричний герой зізнається, що не знає, чим зумовлений такий піднесений настрій. Щоб зрозуміти героя, треба знати, що творча обдарованість людини характеризується, на думку психологів, гострою вразливістю [1].

Учні, досліджуючи біографічні відомості про поета, дізнаються, як він реагував на коротке спілкування з дівчинкою-наймишкою, як бурхливо виявляв почуття, зустрівшись з артистом Олдріджем, і як навіть почута пісня приводила його до емоційного потрясіння.

У наступних рядках твору настрої ліричного героя змінюється — від радості до відчуття глибоко нещастя:

*Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози ... [5; 193]*

Після прочитання цих рядків учитель ставить проблемне запитання: "Що спричинило таку різку зміну настрою хлопчика?" (гостре відчуття сирітства, самотності, беззахисності).

Учні-"архівариуси", які досліджували спогади сучасників про Шевченка та його епістолярій, засвідчують, що поетові була властива різка зміна емоційних станів. А далі на прикладах доводять, що саме обдаровані люди, геніальні митці мають виняткову емоційну збудливість.

Читаючи наступні рядки поезії:

*... А дівчина
При самій дорозі
Недалеко біля мене
Плоскінь вибирала,
Та й почувала, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала... [5; 193],*

— ставимо низку запитань, наприклад:

— Чи знала дівчина підлітка?

— Як поставилася дівчина до хлопця?

— Який заспокійливий жест використовує митець у творі? (поцілунок — найвищий вияв доброти, ніжності, любові).

Учні-"біографи", схилиючись до думки окремих шевченкознавців, убачають у цьому міні-сюжеті автобіографічний сенс, пов'язаний із дитячим захопленням поета — сільською дівчинкою Оксаною.

Підсумкова бесіда:

— Який головний настрій твору?

— Чи можна цей вірш вважати біографічним?

— У чому полягає головний смисл цього вірша?

Вислухавши відповіді школярів, словесник робить узагальнюючий висновок про те, що смисл цієї поезії Шевченка — прославлення людської співчутливості, здатності однієї людини прийти на допомогу іншій саме тоді, коли тій нестерпно важко.

Для підсумкової роботи над твором можна запропонувати школярам **завдання творчого характеру**. Наприклад, усно змалювати картину поезії "Мені тринадцятий минало", звернувши увагу на символ сонця (стан природи перегукується з переживаннями героя), який вживає письменник-художник, або намалювати ілюстрації до твору, або написати твір на тему: "Тарасове слово — душа і серце України". Зразок такого твору підготовлений студенткою 4 курсу Інституту мови і літератури ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" Лілією Сушко під час проходження практики в школі.

Тарасове слово — душа і серце України

Тарас Григорович Шевченко — це постать, яка у своїй величч була, є і залишиться ні з чим незрівняною. Великого Кобзаря ми воістину можемо сприймати як Пророка, волею Всевишнього посланого для українського народу.

Іван Франко писав: "Він був сином мужика — і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком — і вказав нові світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим".

Іноді поет сам собі дорікає, що закінчив Академію мистецтв і, маючи добрі здібності й гарні малярські доробки, все ж віддає перевагу віршам. Отже, покликання було сильнішим за Шевченка, покликання до слова...

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос — більш нічого.

А серце б'ється-ожива,

Як їх почує!..

Знать од Бога

І голос той і ті слова

Ідуть між люди!..

— засвідчує сам поет.

Слово Шевченка живило й живить численні когорти українських митців. І саме з безкомпромісним і гострим Тарасовим словом всіляко намагалася боротися влада — чи то царська, чи польська, чи радянська. Його забороняли, за нього карали, та воно звучало й знаходило відгук у чистих серцях. Скільки творів вилучили із "Кобзаря", а скількох, хоч і надрукованих, не дозволяли декламувати...

На щастя, ті часи минули. Та, на жаль, не можемо похвалитися, що всі визнали Шевченка як найвищого українського генія, далеко не всі хочуть чути його пророчі слова, які не втратили своєї актуальності й досі. Його твори не дають забути славних і трагічних сторінок історії України. У них — любов до рідної землі та людей, співчуття до чужого горя, милосердність до ближнього, тому ми маємо шанувати свого поета.

Бо Україна — це Шевченко. Якщо слово Тарасове умре в Україні, якщо ми відчураємося тих пісень, яких співав Тарас, тієї мови, якою він говорив і писав, — тоді не стане України, не стане народу. Досі ще такого не сталося. У багатьох хатах можна побачити портрет Тараса Шевченка в рушнику. Тож дай Боже, щоб він ніколи не припадав пилом буденної байдужості.

Під час вивчення вірша "Заповіт" семикласникам дуже цікаво було б попередньо побувати в музеї "Заповіту", який створений у м. Переяслав-Хмельницький, або прослухати розповідь учителя про історію його написання. За рекомендованою літературою такі повідомлення можуть підготувати **учні-літературознавці**, визначені словесником.

Текстовий аналіз твору "Заповіт" починаємо зі з'ясування вислову "Поховайте мене на могилі", тому що школярам він може здатися дивним або й помилковим. Для цього необхідно, використавши міжпредметні зв'язки з історією, провести **діалог з епохою** козацтва, щоб дізнатися про могили з похованням захисників рідної землі, про незвичайний культовий пошанівок їх протягом віків. З історії дізнаємося, що поховання "на могилі" стало реальністю. Козацька могила — це своєрідний "родовий" склеп, де знаходили вічний спокій козаки. Саме це і зродило в поета думку про те, щоб по смерті поховали його за прадавнім звичаєм у тій могилі, де сплять вічним сном оборонці рідної землі.

Щоб краще зрозуміти цей вислів, можна порадити учителям провести екскурсію у найбільший в Україні Переяслав-Хмельницький національний історико-етнографічний заповідник, де учні побачать курган та могили, у яких поховані як героїчні захисники, так і незліченні вороги цієї землі.

Учням-фольклористам можна запропонувати порівняти вірш "Заповіт" із текстами голосінь, бо такий вірш, як вважають деякі науковці, увібрив у себе окремі елементи ритуального плачу над людиною, а також із уснопоетичними рекрутськими піснями, і з'ясувати, яким чином твір пов'язаний з українським фольклором.

Надежда Дыга. Место произведений Т.Шевченко в современной программе и особенности их про-чтения

В статье даются методические рекомендации к чтению литературных произведений Т.Шевченко учениками основной школы и образец школьного сочинения по поэтическому творчеству Кобзаря.

Ключевые слова: диалог с художественным текстом, его автором, с эпохой, работа в группах, творческие и исследовательские задания.

Nadiya Dyga. Location poems in modern features and their interpretation

The article presented guidelines for reading literary works of Shevchenko and elementary school students like school work for poetic creativity Kobzarya.

Keywords: dialogue with the literary text, the author, with the epoch, group work, creative and research tasks.

У 9 класі починається вивчення художніх творів Кобзаря у контексті історико-літературного процесу. "Це пояснюється насамперед тим, що в центр цього вивчення ставиться детальніше, ніж то було в попередніх класах, вивчення творчості Тараса Шевченка — нашого національного генія", — зауважує А. Ситченко [4; 8]. З його творами учні мають ознайомитися значно глибше.

Так, вивчаючи баладу Т.Шевченка "Причинна" у 9 класі, необхідно з'ясувати, що означає "причинна". Учні за словником знаходять тлумачення цього слова. Слово причинна означає "божевілля — стан, викликаний насланням чарів (саме це і зображує поет) або великим потрясінням". Аналізуючи й осмислюючи твір, учні мають з'ясувати:

— Чи наявний у творі соціальний конфлікт?

— Яка роль пейзажних картин у баладі?

— Які народні обряди, повір'я і звичаї відображено в ній?

— Знайти у тексті балади авторський відступ та художні засоби прологу.

— Назвати реалістичні та фантастичні моменти у творі.

— Які балади зарубіжних письменників вони вивчали?

Відповіді на ці запитання учні можуть знаходити, об'єднавшись у **малі дослідницькі групи**. Результати своїх досліджень школярі представляють класові. У разі необхідності доповнюють відповіді інших груп та ставлять свої запитання.

Отже, оволодіння досліджуванним матеріалом відбувається тільки тоді, коли учні мають потребу в навчанні, виявляють навчально-пізнавальну активність. Для цього словеснику необхідно застосувати такі форми та прийоми організації навчального процесу, які б передбачили використання особистого досвіду учнів, розвивали б їхню емоційну, інтелектуальну сферу, залучали їх до процесу пізнання.

Щоб правильно читати та адекватно розуміти твори Т.Шевченка, необхідно добре знати його життєвий і творчий шлях, його оточення, історичний час, у який він жив, його народ і цілий світ.

Література

1. Балей С. В. З психології творчості Шевченка. — Черкаси: Брама, 2001. — 79 с.

2. Тарахан-Берега З. О. Шевченко — поет і художник: (До проблеми єдності образного мислення). — К.: Дніпро, 1985. — 234 с.

3. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5—12 класи. — Київ—Ірпінь: Перун, 2005. — 200 с.

4. Ситченко А. Основи взаємодії наукових і навчальних методів літературного аналізу // Дивослово — 2007. — №5. — С. 14—16.

5. Тарас Шевченко. Малий Кобзар. — К.: Веселка, 1979. — 384 с.

6. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. — К.: Міленіум, 2002. — 320 с.

Розвиток критичного мислення учнів під час вивчення творів Т. Шевченка

Наталія Скоморовська,
пошуковець
Івано-Франківськ

У статті йдеться про використання технології "Читання та письмо для розвитку критичного мислення" на уроках української літератури під час вивчення творів Т. Шевченка. Технологія дає можливість розвивати критичне, творче мислення, активізувати пізнавальну діяльність школярів на уроці.

Серед багатьох можливих обрано тему природи. Вибір обумовлений її актуальністю. Щоб привернути увагу учнів до проблеми збереження навколишнього середовища, потрібно навчати школярів любити та берегти природні багатства. У творах Кобзаря безліч рядків про красу природи нашого краю.

Серед стратегій, які пропонує дана технологія, обрано саме ті, що допоможуть повніше донести до учнів цей навчальний матеріал, розвивати асоціативне мислення, вміння аналізувати.

Ключові слова: технологія, стратегія, Т. Шевченко, природа, пейзажна лірика, Україна.

Програма "Читання та письмо для розвитку критичного мислення" — це спільний проект освітан різних країн. Мета авторів програми — розробити і запропонувати школі такі навчальні методики, за допомогою яких можна розвивати критичне мислення учнів.

Ця програма вже не перший рік впроваджується і в школах України. Що дає вона сучасній школі? У першу чергу — можливість виховувати критично мислячу особистість. Тобто людину, яка здатна чітко виділити проблему, що її необхідно розв'язати, самостійно знайти, опрацювати й проаналізувати інформацію, логічно побудувати свої думки, навести переконливі аргументи, бути відкрито до сприйняття думок інших.

"Критичне мислення є саме таким мисленням, яке розвивається на основі ретельного оцінювання не лише припущень, а й фактів, і веде до найбільш об'єктивних висновків шляхом аналізування всіх доцільних чинників і використання обґрунтованих логічних процесів [4, 21]".

Критичне мислення є переходом від навчання, орієнтованого переважно на запам'ятовування, до на-вчання, спрямованого на розвиток самостійного свідомого мислення учнів. Програма передбачає значно більшу самостійність школярів у навчанні. Завдання вчителя вбачається не тільки у тому, щоб пояснювати матеріал, а у тому, щоб підготувати учнів до сприйняття нового, навчити їх осмислювати тему та шукати інформацію, яка допоможе реалізувати проблему.

Результатом навчання для учнів має стати не засвоєння фактів або чужих думок, а вироблення власних суджень через застосування до інформації певних при-йомів мислення. Це сприяє формуванню в учнів активної позиції в навчанні, а потім і в суспільному житті.

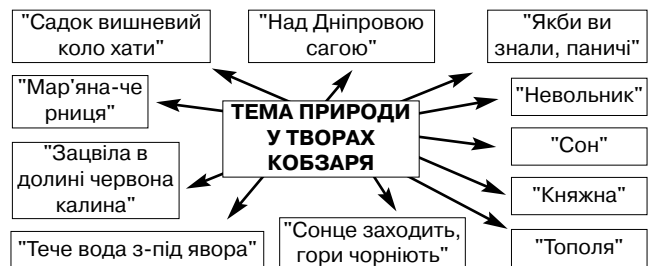
На уроках літератури, використовуючи технологію "Читання та письмо для розвитку критичного мислення", учитель створює середовище для активної навчальної діяльності, використовує запитання для осмислення та залучення учнів до високого рівня мислення, виявляє повагу до дітей як особистостей. Цим самим сприяє розвитку творчості, інтелекту, соціальної небайдужості та громадської активності.

Серед стратегій, які пропонують автори програми, словесники часто використовують "Грунування", "Сенкан" та "Методику взаємних запитань".

Грунування — це стратегія навчання, яка спрямована на стимулювання мислення про зв'язки між окремими поняттями. Вона спонукає учнів вільно думати й відкрито висловлюватись на певну тему. Для роботи вибирається опорне слово, поняття, словосполучення, до якого підбираються слова за певними зв'язками.

Грона (асоціативні та інформативні) можна викорис-

товувати практично на кожному уроці української мови та літератури. Розглянемо зразки використання цієї стратегії під час вивчення творів Тараса Григоровича Шевченка. Серед тем, до яких часто звертався письменник, виділимо тему природи. Для візуального сприйняття матеріалу вчитель може використати наступне інформативне грона.

Матеріал для роботи. У Тараса Шевченка є багато творів, у яких поет із захопленням розповідає про природу рідного краю. Письменник довгий час перебував за межами рідної землі: навчання в Академії мистецтв у Петербурзі, арешт і заслання (Оренбург, Кос-Арал, Новопетровська фортеця) тощо. Та якими б дорогами не водила Доля, завжди в думках поета була Україна, її історія, люди, природа. *"І виріс я на чужині, / І сивію в чужому краї: / То самотньому мені / Здається — кращого немає / Нічого в Бога, як Дніпро / Та наша славна країна... [5, 429]"*.

Природа рідного краю була для поета втіленням земного раю. Змалку Т. Шевченко був закоханий у рідні левади та діброви. У його спогадах знаходимо наступні рядки: *"І от стоїть переді мною наша бідна, стара біла хата з потемнілою солом'яною стріхою і чорним димарем, а коло хати на причілку яблуня з червонобокими яблуками, а коло яблуні квітник, улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терплячої, моєї ніжної няньки! А біля воріт стоїть стара розлога верба із засохлою верхівкою, а за вербою стоїть клуня, оточена стійками жита, пшениці і всякого, різного хліба; а за клунею, схилом, піде вже сад. Та який сад!.. Густий, темний, тихий... а за садом левада. А за левадою долина, а в долині тихий, ледь дзюркотливий струмок, обставлений вербами й калиною та огорнутий широколистими, темними, зеленими лопухами [3, 5]"*.

Місцевість, де виріс Тарас Шевченко, була настільки мальовнича, що не могла залишити байдужою таку мрійливу, вразливу душу дитини. Всю цю красу поет переживав згодом у своїх творах. *"Зацвіла в долині / Червона калина, / Ніби засміялась / Дівчина-дитина. / Любо, любо стало, / Пташечка зраділа / І защебетала [5, 48]"*.

У віршах Т. Шевченка зустрічаємо багато образів, що вважаються архетипами: дуб, явір, тополя, верба і, звичайно, червона калина. З ними поет створює типово український пейзаж, який не сплутаєш з жодним іншим. *"Тече вода з-під явора / Яром на долину. / Пишається над водою / Червона калина. / Пишається калинонька, явір молодіє, / А круг їх верболози / Й лози зеленіють [5, 59]"*.

У своїх творах Т. Шевченко дає нам можливість побачити різну Україну, помилуватися красою і величчю її природних багатств. Змінюються пейзажі, та незмінним залишається одне — усі описи наповнені великою любов'ю до рідної землі. У зображенні природи проявився ще один талант Т. Шевченка — талант художника. Як маляр фарбами, поет словом відтворює то бурю на Дніпрі, то мирну картину вечірнього відпочинку. *"Садок вишневий коло хати, / Хрущі над вишнями гудуть. / Плугатарі з плугами йдуть, / Співають ідучи дівчата, / А матері вечерять ждуть [5, 33]"*.

Таку гармонію між людьми і природою, як у поезії **"Садок вишневий коло хати"**, не часто знаходимо у творах Кобзаря. Уява одразу малює сільську хату, білу, охайну, навколо дерева у цвіту. Весна напоїла повітря запахами трав і квітів. Вечір. Тихо так, що чути, як гудуть хрущі. Вишні біля хати створюють атмосферу певного домашнього затишку, яка доповнюється вечерею сім'ї на подвір'ї: *"Сім'я вечере біля хати, / Дочка вечерю подає, / А мати хоче научати, / Так соловейко не дає [5, 33]"*.

Цінність таких поезій ще і в тому, що поет зберіг для нас описи сучасної йому природи. Світ природи змінюється, і наше покоління, на жаль, так і не побачить вже хрущів над вишнями.

У творах письменника пейзажна лірика виконує різні функції. Наприклад, у баладі **"Причинна"** пейзаж готує читача до сприйняття подальших подій, навіює тривогу, підсилює емоційне сприйняття: *"Рече та стогне Дніпр широкий, / Сердитий вітер завива, / Додолю верби гне високі, / Горами хвилю підійма [5, 5]"*.

Для того, щоб краще відтворити епіцентр бурі, шторму, Т. Шевченко дуже влучно добирає слова: вітер настільки потужний, що нахиляє додолю високі дерева, річка Дніпро не просто неспокійна, вона реве, стогне, піднімає високо свої хвилі. Доповнюють картину слова про темну ніч, крик сичів та скрипіння дерева: *"Ще треті півні не співали, / Ніхто ніде не гомонів, / Сичі в гаю перекликались, / Та ясен раз у раз скрипів [5, 5]"*.

У своїх творах Т. Шевченко часто олюднює природу: вона здатна відчувати і співпереживати. Інколи причиною цього стає містифікація: у дерева чи квіти перетворюються молоді дівчата, які так і не зазнали щастя. Так, у баладі **"Лілея"** дівчина сама розповідає історію свого перетворення. *"Молодого, короткого / Не дали дожити / Люде віку. Я умерла / Зимою під тином... [5, 307]"*.

Її долю люди згубили ще замолоду, відплативши таким чином ненависному панові, її рідному батькові. Тільки в образі красивої білосніжної квітки вона пізнала любов тих, хто зневажив її за життя: *"А весною процвіла я / Цвітом при долині, / Цвітом білим, як сніг, білим! / Аж гай звеселила. / Зимою люде... Боже мій! / В хату не пустили. / А весною, мов на диво, / На мене дивились [5, 307]"*.

Ця балада родом із народних легенд та пісень про перетворення дівчини на лілею. Молода і невинна, вона багато терпіла від лихих людей і в муках померла, а весною проросла красивою квіткою. Вибір квітки також не випадковий: біла лілея — це символ чистоти. Такою була і залишилася душа дівчини.

Щоб яскравіше змалювати людей, предмети, явища і викликати до них певне почуття, письменник порівнює їх з предметами, що в чомусь схожі. Порівнюючи світ природи зі світом людей, поет знаходить дуже точні, влучні порівняння. Земля, прибрана весною, схожа на вродливу дівчину, сонце — на молодого жениха, що милується красою своєї обраниці, старий явір нагадав поету козака-запорожця:

"І барвінком, і рутою, / І рясом квітчає / Весна землю, мов дівчину / В зеленому гаї; / І сонечко серед неба / Опинилось-стало, / Мов жених той молодую, / Землю оглядаю... [5, 233]".

У таких поезіях Т. Шевченко часто застосовує персоніфікацію: осока шепочеться, грає синє море, лягло сонце, вітер виє, гуляє, розмовляє, явір похилився, зажурився тощо. *"Над Дніпровою сагою / Стоїть явір меж лозою, / Меж лозою з ялиною, / З червоною калиною. / Дніпро берег риє-риє, / Яворові корінь миє. / Стоїть, старий, похилився, / Мов той козак зажурився [5, 586]"*.

Багато порівнянь знаходимо і в поезії **"Мар'яна-черниця"**. Тут світ природи дуже подібний до світу людей. Тепле сонячне проміння дає життя усьому живому. Але знялася буря, і не всі витримують її натиск. Так і в людей. Не одну долю зламало життя, не один зігнув свою спину під тягарем життєвих випробувань. *"Вітер в гаї нагинає / Лозу і тополю, / Лама дуба, котить полем / Перекотиполе. / Так і доля: того лама, / Того нагина; [5, 130]"*.

У цій поезії Т. Шевченко і своє життя порівнює з долею перекотиполя. Як вітер котить перекотиполе, так Доля водить його по світу. Різні країни, різні люди і багато випробувань. *"Мене котить, а де спинить, / І сама не знає [5, 130]"*.

Особливою любов'ю і смутком за рідною землею сповнені вірші Кобзаря періоду заслання. Довгі дні і ночі серед чужих людей. Похмура казарма, муштра. Навколо — незвична, непривітна природа киргизьких степів. Не таких краєвидів прагнула душа поета і художника Т. Шевченка. Одноманітність, що навіює тугу. Розрадою ставали тільки спогади. Думками линув письменник в Україну, у тихий сад, наповнений знайомим з дитинства пташиним співом. І серце його оживало. *"Сонце заходить, гори чорніють, / Пташечка тихне, поле німіє. / Радіють люди, що відпочинуть, / А я дивлюся... і серцем лину / В темний садочок на Україну. / Лину я лину, думу гадаю, / І ніби серце одпочиває. / Чорніє поле, і гай, і гори, / На синє небо виходить зоря [5, 347]"*.

Серед образів, які часто згадує поет, особливі два. Перший — це образ зорі. *"Зоре моя вечірняя, / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою [5, 337]"*.

У цих рядках — така туга, така самотність... Єдиним співрозмовником у чужій країні, з яким поет може поділитися найсакровеннішим, стає вечірня зірка. Вона нагадує поету рідну землю. В уяві з'являється веселка біля Дніпра, верби над водою, сонечко, що зникає за горою. І все таке рідне... і таке далеке: *"Розкажи, як за горою / Сонечко сідає, / Як у Дніпра веселочка / Воду позичає. / Як широка сокорина / Віти розпустила... / А над самою водою / Вербка похилилась [5, 337]"*.

Другий улюблений образ для Кобзаря — це річка Дніпро. У кожному вірші він різний: то лагідний і ніжний, несе на собі запорозькі байдарки, колише на хвилях русалок, то збурений, гнівний, піднімає хвилі мало не до неба. *"Дніпро геть-геть собі розкинувся! / Сіяє батько та горить! Над Дніпровою сагою / Стоїть явір меж лозою, / Меж лозою з ялиною, / З червоною калиною."*

Заповітною мрією Т. Шевченка, яку він виношував не один рік, було повернення на Батьківщину. Там хотів поет створити свій маленький сімейний рай. *"Поставлю хату і кімнату, / Садок-райочок насаджу. / Посиджу я і похожу / В своїй маленькій благодаті [5, 590]"*.

На жаль, поетові так і не вдалося оселитися в Україні, хоч і передав він своєму родичеві кошти на купівлю землі, сам накреслив план майбутньої оселі. Т. Шевченку дуже сподобалась мальовнича місцевість над Дніпром, він навіть намалював краєвид "Коло Канева". Саме у Каневі, на Чернечій горі, біля рідного Дніпра, як і заповідав, залишився поет навіки... *"так мало, небагато / благав у Бога! / Тільки хату, / одну хатиночку в гаю, / та дві тополі біля неї... [5, 240]"*.

Якщо уважно читати поезії Кобзаря, то побачимо ще один заповіт, чи може пораду наступним поколінням, — берегти свою природу: вона прекрасна, неповторна: *"нема на світі України, немає другого Дніпра"*, — будувати

своє життя у гармонії з навколишнім світом.

Проаналізувавши поезії Т. Шевченка, можна дати учням завдання скласти асоціативне гроно зі словом *природа*.

Асоціативне гроно базується на пошукові асоціацій, що виникають в учнів.

Учитель також може запропонувати учням скласти сенкан зі словами *природа* і *Т. Шевченко*.

Сенкан — це п'ятирядковий неримований вірш, який складається з одинадцяти слів.

У першому рядку записується одне слово, іменник, який є темою сенкану;

у другому — записуються два слова, прикметники, які є означеннями теми;

у третьому — учні записують три слова, які вказують на активність, дієвість, пов'язану з темою;

у четвертому — записується фраза, якою висловлюється розуміння теми (чи ставлення до теми). Фраза складається з чотирьох слів;

у п'ятому — записується одне слово, іменник — синонім (висновок) до теми.

Природа
красива, мудра
надихає, лікує, допомагає
джерело позитивних емоцій для людини
світ

Т. Шевченко
нескорений, талановитий
писав, боровся, малював
любив і оспівував природу України
Кобзар

На етапі рефлексії вчитель може використати стратегію **"Методика взаємних запитань"**. Для роботи у парі учень готує запитання і ставить його своєму сусідові, з яким сидить за однією партою. Отримавши відповідь, погоджується з нею або коригує сказане. У відповідь отри-

мує зустрічне запитання і дає відповідь на нього.

Запитання має бути осмисленим, сформульованим коротко і чітко.

Для ефективної роботи вчитель повинен націлювати школярів складати не тільки прості питання, які тільки передбачають знання фактів чи деталей, а й такі питання, які стимулюють до активної роботи над матеріалом. Коли поставлене запитання високого рівня, той, хто відповідає, активно виражає власну позицію, шукає аргументи на її підтвердження. Тоді матеріал запам'ятовується на більш тривалий період.

Для прикладу:

— З якою метою письменник використовував образи природи?

— У який період поет написав вірші "Сонце заходить, гори чорніють", "Зоре моя вечірняя"? Які ще поезії цього періоду творчості ви можете назвати?

— Чи можна сказати, що твори Т. Г. Шевченка формують нашу екологічну свідомість?

Використовуючи стратегію **"Грокування"**, вчитель за допомогою грона має можливість узагальнити та систематизувати матеріал, розвивати асоціативне мислення школярів. Стратегія **"Методика взаємних запитань"** допомагає визначити не тільки ступінь усвідомлення учнями нового матеріалу, але і їхню готовність самостійно оцінювати свої знання та знання однокласників. Це сприяє розвитку самостійності учнів, вчить їх бути активними та відповідальними.

Технологія **"Читання та письмо для розвитку критичного мислення"** дає можливість вчителям вибрати серед великої кількості стратегій власне ті, які допоможуть розвивати критичне мислення школярів. Учитель сам обирає оптимальні для розкриття теми види роботи.

Література

1. Кроуфорд Алан, Саул Венді, Метьюз Самюель, Макінстер Джеймс. Технології розвитку критичного мислення учнів / Кроуфорд Алан, Саул Венді, Метьюз Самюель, Макінстер Джеймс. — К.: ТОВ "Видавництво Пляєди, 2006. — 211 с.

2. Мартинець А. Сучасний урок зарубіжної літератури / А. Мартинець. — Х.: Видавнича група "Основа", 2005. — С. 170.

3. Пахаренко В. Т. Шевченко. Сторінки нового підручника з української літератури для 9 класу / В. Пахаренко // Українська мова та література. — 2004. — № 2-4. — 71 с.

4. Пометун О. І., Пилипчатіна Л. М., Сущенко І. М., Баранова І. О. Основи критичного мислення: [Навчальний посібник для учнів старших класів загальноосвітньої школи] / Пометун О. І., Пилипчатіна Л. М., Сущенко І. М., Баранова І. О. —

Наталія Скоморовская. Развитие критического мышления учащихся при изучении произведений Т. Шевченко

В статье идет речь об использовании технологии "Чтение и письмо для развития критического мышления" на уроках украинской литературы при изучении произведений Т. Шевченко. Технология дает возможность развивать критическое, творческое мышление, способствует активизации познавательной деятельности учеников на уроке. Среди тем, которые поднимает Шевченко в своих произведениях, в статье рассматривается тема природы. Ее выбор продиктован ее актуальностью. Чтобы привлечь внимание учащихся к проблеме сохранения окружающей среды, нужно научить школьников любить и беречь природные богатства. В статье акцентируется внимание на тех стратегиях названной технологии, которые наиболее эффективно могут помочь ученикам усвоить учебный материал, способствуют развитию их ассоциативного мышления.

Ключевые слова: технология, стратегия, Т. Шевченко, природа, пейзажная лирика, Украина.

Natalia Skomorovska. The development of critical thinking of students when studying Shevchenko's works

The article reads about using technology "Reading and Writing for Critical Thinking Development" on the Ukrainian literature lessons studying T. Shevchenko's works. Technology "RWCTD" enables development of critical, creative thinking, helps to form pupils' active attitude when studying.

Among other subjects the author has chosen the nature. The choice was determined by its actuality. We live among beautiful nature but so often we just don't notice the beauty that surrounds us. To attract pupils' attention to the problem of saving environment schoolchildren must be taught to love and save natural resources. Kobzar's works have a lot of lines about nature beauty of our land.

Among the strategies suggested by "RWCTD", the author has chosen those that are going to help to bring to pupils the educational material, develop associative thinking, analyzing skills.

Key words: technology, strategy, T. Shevchenko, nature, landscape, Ukraine.

"А залишаюся я живим серцем свого народу...": сторінки підручника для 8 класу про Т. Шевченка

Світлана Жила,
доктор педагогічних наук,
професор
Чернігів

У статті відібрано культурологічні й літературознавчі матеріали для восьмикласників про Т.Г.Шевченка, запропоновано запитання й завдання до вивчення його героїчної поеми "Гамалія", відомості про стилістичну фігуру градацію.

Проаналізовано різновиди лірики XIX–XXI століття в українській літературі; запропоновано орієнтовний зразок вивчення філософської лірики на прикладі поезії Т.Г.Шевченка "Минають дні, минають ночі".

Ключові слова: етнокультурна селекція, слухові, музичні образи, колористичні епітети, градація, філософська лірика, медитація.

Тарас Шевченко як воістину народний митець успадкував усі таланти й духовні риси свого давнього, життєздатного, вільнолюбного, великодушного народу. Тарас Григорович сягнув верховин української і вселюдської культури як геніальний поет, мислитель, художник-академік. Мав він і великий співочий дар. Як свідчить його щирий товариш Лев Жемчужников (відомий український і російський художник, фольклорист, правнук останнього гетьмана України Кирила Розумовського), Шевченко "співав приємним голосом, цілковито зберігаючи характер народний, глибоко відчував, що співав". Силою всіх цих талантів у органічній єдності й позачасовою етичною суттю слова Тарас Шевченко здобув найвище всенародне визнання поета як духовного провидця — Батька Тараса, Великого Кобзаря. Позачасовість етики означає бути людиною наперекір усьому минушому, і найвищою етичною ознакою є моральність — самоусвідомлення себе людиною. І найвищим виявом моральності є совість. Усе це одвіку становить духовну сутність наших народних співців — кобзарів. Сила моральної дієвості кобзарського слова в єдності істинного мислення й праведного діяння, в совісності наших духовних подвижників. Звідси й рідкісна моральна дієвість Шевченкового слова. Суть Шевченкової етики в совісності творця, в єдності його людинолюбства й добродіяння (тільки в любові всяке діяння стає досконалим, моральним). Тарас Шевченко — один з найсовісніших митців на землі. Совісність, не самолюбивість — провідні риси його особистості. Чесне, неегоїстичне Шевченкове слово звернене і до свого народу, й до всіх народів планети одночасно, воно наділяє всіх людей світлом співчуття, співпереживання, взаємодопомоги. Усі ці таланти й духовні якості Тарас успадкував безпосередньо від батьків, усе це передалося йому як генетичний спадок по глибокому родовому кореню від багатьох поколінь предків. Корінь Тарасового родоводу розгалуженнями своїми сягає Карпат і Подніпров'я, еднаючи в собі всю Україну...

Тонкого чуття й проникливого розуму чоловіком був Тарасів батько, що, відходячи з цього світу, так мудро розсудив між дітьми свою незавидну спадщину: "Синови Тарасу із мого хазяйства нічого не треба, — він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для його моє наслідство нічо-

го не буде значить або нічого не допоможе". Тарас успадкував від батьків найкоштовніші духовні скарби роду. Батько розгледів у синові світлонароджуваний дух...

Не стало батьків. І, здається, вся нечисть земна разом напосілася звести зі світу цю світлу дитину — затемнити, умертвити ясний промінь родового, народного духу, позбавити людей геніального провидця. Ось що згадає старша Тарасова сестра, ніжна його піклувальниця Катерина: "Приблудою його... звали, ей-богу. Було, оце й не видно, як воно рип і ввійде тихенько до хати, сяде собі на лаві та все мовчить. Нічого в світі у нього не допитаєшся: чи його прогнали відтіля, чи його били, чи їсти йому не давали. Було, манівцями ходить, геть попід дібровою, та через Гарбузів яр, та через левади, та могилками. І як прийшло раз воно, то так впало грудочкою і заснуло на лаві, а я як загляну йому в голову, аж у його, пробачайте... в голові... як у свинячому стегні... Еге, отаке було, а далі вистербало... Ніхто й не сподівався з нього чоловіка".

Народився Тарас 1814 року у тимчасовій батьківській оселі поряд з хатою дідуся свого по матері Якіма Івановича Бойка в селі Моринці, де народилась і виросла ненька його Катерина. Неньчин рід Бойків походить із Середніх Карпат, з особливої етнічної парості українців — бойків. Бойки — нащадки давнього кельтського хліборобсько-пастушого народу бойів, бойарів (буквально: достойні господарі). В кінці 1815 р. батьки повернулися в Кирилівку, звідки родом Тарасів батько. Нова оселя їхня з вишняком коло хати й розкішним садком була поряд із садибою дідуся — Івана Андрійовича Шевченка. В цих розкошах природи поряд з найріднішими людьми й починається свідоме Тарасикове життя. Ріс він лагідною, вразливою, чуйною, щирою дитиною, душею був прив'язаний до батьків, до сестер і братів (мав три сестри і два брати). Найдужче любив маму, бо й вона його любила як нікого. Та радість і вітха дитячі потьмарилися горем: занедужала няня й померла сорокарічною, коли Тарасові було дев'ять. Почалося моторошне Тарасове сирітство при мачусі, бо як мама любила синочка, так мачуха ненавиділа пасинка. Через півтора року не стало й батька — прожив тільки сорок чотири. І одинадцятирічний Тарас залишає дім і оселяється у дядка в школі як школяр і дядків помічник. На той час хлопець пройшов уже добру науку — шкільну й життєву. З восьми років він навчався

в школі (грамоти тоді вчили тільки офіційною російською мовою). Та головні знання Тарас засвоїв удома від рідних; це духовна традиція народу, пронесена крізь віки родовою пам'яттю в розмаїтті життєвих знань. Так одвіку з вуст в уста, від покоління до покоління передається істинне, реальне життєве знання. Те знання сприймається дітьми безпосередньо від дідів і батьків, і ніяким іншим способом його не здобути.

Кирилівський дідусь Іван — нащадок давнього козацького роду, учасник гайдамаччини — виповідав допитливому, кмітливому онукові історію свого роду й народу, історію рідного краю. Ще в добру пору родинного щастя перейняв маленький Тарас од дідуса Івана найперші враження й знання живої історії та силу художньої оповіді, од дідуса Якіма — потяг до землі, од тата — інтелігентність, потяг до освіти, до ремесла, від мами — до малювання й співу (Тарасова ненька славилась умінням малювати квіти й співучістю). І всі рідні разом передали хлопчикові найкоштовніший духовний скарб народу — мову-мислення. Отак у ранньому дитячому віці завдяки турботливій рідні сформувалося духовне ядро Тарасової особистості. Адже відомо, що до шести років дитина отримує 95 відсотків усієї життєво необхідної інформації, враховуючи й генетичну. У Тараса разом з глибокою допитливістю дуже рано розвинулися мрійливість і самозаглиблення, що згодом посилюються самотою сирітства. Ще школярем Тарас відчуває потяг до поезії, починає малювати. З віршами йому довелося ховатися від самого малку все життя. Та невдалі пошуки вчителя малювання скінчилися тим, що 14-річного Тараса забирають працювати до поміщицького маєтку як кріпацького сина. (Лишається нез'ясованим, як Тарасові батьки опинилися в кріпаках, адже дідусь Іван Шевченко і весь його рід був вільного козацького стану й не одробляв панщини, так само як і дідусь Яким Бойко був вільним хліборобом, пасічником і чумаком. Тарас, успадкувавши генотип вільних предків, які ніколи не були рабами, тяжко переживав неприродний стан, що в ньому опинились його батьки, брати, сестри й він сам, і неохоче потім згадував своє підневільне юнацтво.) Через рік поміщик забирає Тараса з собою спершу до Вільно (нині Вільнюс), далі до Петербурга. Так 15-річним хлопцем Тарас розлучився з своїм родом, народом, рідним краєм. Розлука тривала 14 років. За той час з ініціативи кращих людей Росії його викупили з кріпацтва, він став цілком зрілим поетом і художником, видав першу книжку поезій "Кобзар" — заговорив на весь світ мовою свого народу, відкрив світові красу почуття й силу думки українського слова.

"Микито, рідний брате!... будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому. ...Нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Кирилівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав — а не по-московському... Добраніч.

Твій рідний брат Тарас Шевченко

Не забудь же, зараз напиши письмо — та по-своєму".

15 листопада 1839. С.Петербург.
(З листа Т.Г.Шевченка до М.Г.Шевченка.)

Не забулося на чужині, а навпаки, зміцнилося все те, що зародилося в рідному гнізді на волі раннього дитинства. Саме в рідній хаті — храмові родового духу, в "садку вишневому" — храмові рідної природи Тарас за-

своїв прадавню мову свого народу, і там уперше з потужною силою виявилось в малому Тарасові одвічне прагнення творчого людського духу вирватися з неволі, здолати морок невігластва, вийти за межі звичного й вільною думкою сягнути світлого безмежжя. У рідному гнізді прояснився високий орлиний зір Тарасів. У рідному гнізді — в родині — зародилося й виявилось шосте людське чуття — чуття батьківщини, бо "Всяк є там, де серцем сам" (Григорій Сковорода). Життя людське невіддільне від рідної землі, неможливе без рідної мови, адже в мові виявляється самосвідомість народу, творчий дух і життєвий досвід його покоління; мова — духовний генофонд народу, спосіб буття етнічної самосвідомості. Українська мова — одна з найдавніших мов світу, вік її, як і інших слов'янських мов, вимірюється тисячоліттями. Наша мова витворилася в процесі тривалої етнокультурної селекції (природного добору) й зберігає найдавніші ознаки мислення наших предків. Мову можна швидко забути, але неможливо швидко змінити. Мову визначає сама природа краю і господарсько-духовний досвід народу. У кожній земній істоті — свій голос, у кожного народу — своя мова. Відповідність мови-мислення природі краю — гарант екологічної рівноваги. Мова народу і його земля становлять те життєве середовище, що його творить і в ньому самоздійснюється кожна окрема людина і цілий народ. Шевченко своєю могутньою енергією почуття і думки відновив рідну мову в усіх сферах життя народу, повернув українському слову його одвічну універсальність.

Олександр Шокало

Під час знайомства з подіями Шевченкового життя може скластися враження, що вони — наче ланцюг випадковостей, який міг обірватися в будь-якому місці. Справді, і примха поміщика Енгельгардта взяти собі за "козачка" в подорож до Вільна й Петербурга рано осиротілого Тараса, і зустріч у Літньому саду з Іваном Сошенком, і праця у Василя Ширяєва з розмалювання інтер'єрів петербурзьких театрів, і обставини викупу з кріпацтва, нарешті, вступ до Академії мистецтв у клас Карла Брюллова — ці "сходинки" Шевченкового зростання оперті начебто на нетвердий ґрунт збігу обставин. Адже усі закони і традиції миколаївської Росії були спрямовані проти висунення на авансцену історії таких людей, як Шевченко. Але він усе ж таки досяг вершини слави...

Ставши вільним, Шевченко не гаяв жодного дня. Поезія, малюнок, живопис цілком заповнили його. Він буквально упивався творчістю.

Упродовж семи років навчання з-під його пензля, олівця, граверського штихеля та офортної голки ви-йшли не лише учнівські, а й вікінчені, зрілі твори. Під час навчання він був тричі нагороджений срібними медалями. Задовго до надання у березні 1845 року офіційного звання вільного (некласного) художника Шевченко уже працював на рівні професіонального майстра.

Творчі й життєві плани Шевченка були раптово обірвані. За доносом провокатора 5 квітня 1847 року його було заарештовано як члена таємної політичної антикріпосницької організації — Кирило-Мефодіївського товариства. У нього було конфісковано зошити з "крамольними" поезіями, альбом з київськими етюдами.

Ці папери стали звинувачувальними документами проти Шевченка. Про них було донесено самому цареві. Присуд був суворий: заслання рядовим солдатом в Оренбурзький окремих корпус. Затверджуючи вирок, Микола І власноручно написав, щоб Шевченка тримали під найсуворішим наглядом і забороняли йому писати та малювати.

8 червня 1847 р. Шевченка привезли до Оренбурга, звідти до Орської фортеці, де він мав відбувати солдатську службу. Почалися місяці принизливої муштри. В Оренбурзі поет познайомився зі своїми земляками Ф.Лазаревським і С.Левицьким, які стали його друзями й допомагали йому на засланні, а в Орській фортеці — з польськими політичними засланцями І.Завадським, С.Крулікевичем, О.Фішером та ін. В Орську він порушив царську заборону писати: свої нові твори потай записував до саморобних "захлаявних" зшитків. Наприкінці 1849 — на початку 1850 р. він переписав ці "невільницькі" поезії в саморобні книжечки, які згодом, зшиті й переплетені, дістали назву "Малої книжки". В Орській фортеці поет написав 21 твір.

У 1848 р. на клопотання Шевченкових друзів його ввели як художника до складу Аральської описової експедиції, очолюваної О.Бутаковим. З жовтня до початку січня 1849 р. експедиція зимувала на острові Косарал, а з кінця січня до останнього тижня квітня 1850 р. — в укріпленні Раїм, розташованому поблизу гирла Сирдар'ї. Під час зимівлі Шевченко багато малював і написав понад 70 поезій. З травня експедиція продовжувала дослідження Аральського моря, наприкінці вересня повернулася до Раїма, а звідти до Оренбурга. На прохання Бутакова Шевченка залишили в Оренбурзі опрацьовувати матеріали експедиції, де він написав 12 поезій. Там потоваришував із польськими засланцями (зокрема з Бр.Залеським) та штабс-капітаном К.Герном, який попередив Шевченка про наступний обшук і допоміг зберегти "Малу книжку".

23 квітня 1850 р. Шевченка заарештували за порушення царської заборони писати й малювати. Після слідства його перевели до Новопетровського укріплення на півострові Мангишлак, куди він прибув у середині жовтня 1850 р. Цей новий арешт мав фатальні наслідки для поетичної творчості Шевченка на засланні: з обережності він змушений був припинити писати вірші й відновив поетичну діяльність тільки незадовго до звільнення. Проте в ті роки він малював. Ліпив з глини та алебастру, написав кілька повістей російською мовою і розпочав щоденник. У Новопетровському укріпленні Шевченко створив, зокрема, серію викривальних малюнків "Притча про блудного сина", яка є одним із найвищих здобутків у світовому мистецтві середини XIX ст. Загалом же всупереч царській забороні малювати (але з негласного дозволу безпосереднього начальства) на засланні він зробив сотні малюнків і начерків — переважно пейзажів, а також портретів і жанрових сцен. Сім років перебування в Новопетровському укріпленні — чи не найтяжчі у житті поета. Тільки співчуття таких гуманних людей, як комендант укріплення А.Маєвський та його заступник І.Усков, де-що полегшувало становище безправного солдата-засланця. Після смерті Миколи І (лютий 1855 р.) друзі поета (Ф.Толстой та ін.) почали клопотатися про його звільнення. Та тільки 1 травня 1857 р. було дано офіційний дозвіл звільнити Шевченка з військової служби зі встановленням за ним нагляду й заборонаю жити в столицях. 2 серпня 1857 р. Шевченко виїхав із Новопетровського укріплення, маючи намір оселитися в Петербурзі.

У кінці березня 1858 р. Шевченко приїхав до Петербурга. Літературно-мистецька громадськість столиці палко зустріла поета. В останні роки життя він бере діяльну участь у громадському житті, виступає на літературних вечорах, стає одним з фундаторів Літературного фонду, допомагає недільним школам в Україні

(складає й видає для них "Буквар южнорусский").

Влітку 1859 р. Шевченко відвідав Україну. Зустрівся в Кирилівці з братами й сестрою. Мав намір оселитися в Україні. Шукав клопоту ґрунту (але обов'язково щоб Дніпро був коло порога) — збудувати хату.

Заслання підірвало здоров'я Шевченка. На початку 1861 р. він тяжко захворів і 10 березня помер.

Історія української літератури. XIX століття: У 3 кн. Кн.2. 1996 р.

Коли в Петербурзі при виносі тіла Шевченка з церкви хотіли поставити труну на дроги, то молодь не дала — понесли на руках, міняючись. Народу тисячі півтори було — не темного, не цікавих глядачів, а людей інтелігентних, які поважали в Шевченкові поета і людину. Багато хто ридма ридали, за одного юнака просто боялися... Дами живими квітами закидали, студенти принесли лавровий вінок... Скільки промов було виголошено!... А який у нього прекрасний світлий вираз обличчя був. Усе хотілося сказати: "Схаменися, голубе ти наш, та встань! Годі вже нас морочити, томити! Ти живий, не вмер ще!..." Спочатку думали доручити проводи тіла в Канів художникові Мокрицькому та О.М.Лазаревському. День для відправки був призначений на 26 квітня, а 27 квітня в пам'ять Шевченка було запропоновано дати в Петербурзі концерт, а збір використати для утримання бідного студента (з нещодавнього листа очевидця).

Покійний Михайло Матвійович Лазаревський розповів мені, що коли розрили могилу Шевченка в Петербурзі для перевезення тіла на Україну, то відкривали й труну: тіло за два місяці нітрохи не змінилося, але вкрилося цвіллю. У Москві домовина Шевченка стояла за містом на подвір'ї якогось столяра, серед куп стружок. Наплив публіки був значний.

В Орлі труну зустрічали учні гімназії, полковий хор грав похоронний марш, скомпонований капельмейстером з пісні: "Не ходи, Грицю, на вечорниці". Тіло було урочисто проведено за місто.

У Борзні на ніч труну було поставлено на цвинтарі Різдвяної церкви. У с.Оленівці, Борзнянського повіту, була панахида, яку відправляли два священики обох оленівських церков; за труною дівчина несла "канун". Труну супроводжували художник Г.М.Честахівський та О.М.Лазаревський. Перший замальовував у свій альбом картини проводів тіла Шевченка, сцену на цвинтарі оленівської церкви, несення за труною "кануну" та ін. Труну проводжали далеко за село. В одному лісовому хуторку був обід для народу; серед присутніх на обіді були люди з колишньої кімнатної прислуги Білозерських, які добре пам'ятали Шевченка, коли він у 1847 році гостював на х.Мотронівка.

У Ніжині зустріч була особливо урочиста: назустріч вийшли всі цехові із значками, ліцеїсти та гімназисти.

У Києві зустріч була на шосейному мосту; коней випрягли, і домовину повезла публіка. У цей час через міст їхав чернігівський архієрей, відомий письменник Філарет Гумілевський; вийшовши з екіпажа, він благословив прах Шевченка. По прибутті до міста труну поставили в Різдвяній церкві на Подолі; на неї було покладено дуже багато вінків. Та ось увійшла дама в траурі й поклала терновий вінок:

вінок терновий,

оповитий лаврами, наділа на нього.

Це викликало сенсацію; поліція прибрала цей вінок. З Києва до Канева труну везли на пароплаві.

Могилу над домовиною Шевченка насипали за кілька днів, працювало 17 чоловік і в тому числі В.М.Забіла. Ця картина була сфотографована. Забіла поминав Шевченка тією настоякою, порошок для якої

дав йому Шевченко в 1840-х роках.

Потім народ ходив на могилу Шевченка для зцілення від лихорадки та інших хвороб. Києво-подільські базарні торговки, "сидухи", на ринку біля Братства, які добре пам'ятали Шевченка з 1840-х років, розповідали, що люди бачили Шевченка після його поховання, як їздив по Подолу на білому коні...

Микола Білозерський. Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб (1831—1861)

У 24 роки — ще кріпак. У 47 — академік і — смерть. І поміж ними 10 років пісків, нудьги і виття за любов'ю...

Коли ж ти жив, наш гордий поете, коли ж ти, Господи, написав те, що тобі було заборонено писати? З якої такої бомаги ти зробив собі сіру книжечку і ховав її за халявою, носив з собою у чоботі, складав слово до слова в самотині, в глухій самотності, наче той вовк-сіроманець, оглядався, і завмирав, і боявся за неї? Коли і як в твоїх безнебних ночах там, у пісках, приходили до тебе очі такого ж молодого, як і ти, поета "Слова о полку Ігоревім", приходили і стояли перед тобою тисячі і тисячі душ забутих і зовсім невідомих співців, розсіяних по чорних попелищах часу? Як було тобі, незатишному і молодому, там у пісках, коли ти вже чув ще німі уста Франка, Стефаника, Коцюбинського, Лесі Українки, Довженка?

Як ти був із собою? Скільки і яких питань ти задавав собі?

Караюсь, мучюсь, але не каюсь...

Не каюсь за народ, не каюсь за народи, не каюсь за все, що написав і, може, ще напишу, не каюсь і за тих, що були до мене, кого знаю, та більшості і ні, та словом своїм вони ствердили мене. І — не каюсь, не мучусь, не караюсь, бо дала мені доля в моєму найкоротшому з усіх світових поетів вільному житті, дала мені доля спокійну велич і вроду мого народу, його чистий живий розум і відкрите лагідне серце. І не вбили мене ні хула, ні хвала, ні хитрі заборони, ні ще хитріші поклоніння, і не став я ідолом, хоч як хотіли мене ним зробити. А залишаюся я живим серцем свого народу, живу я його радощами і горем, його болями і надіями, разом з ним у сім'ї братніх народів, у сім'ї світовій.

Микола Вінграновський

Цікаві ситуації з життя митця Чом ти діла не робиш?

Пишучи поему "Катерина", Т.Шевченко питав у І.Сошенка:

— А послухай, Соха, чи воно до ладу буде?

— Та одчепись ти, кажу, зі своїми віршами! — гримає на нього Сошенко. — Чом ти діла не робиш?

Під "ділом" Шевченків приятель-художник розумів живопис, малярство. Згодом, коли до Шевченка при-йшла слава великого поета, Сошенко виправдовувався:

— А хто ж його знав, що з нього зробиться такий великий поет? — і доповнював: — А все-таки я стою на своєму: що, якби він покинув вірші? Був би ще більшим живописцем, ніж поетом.

Хороший пан

Якось Шевченко, ще в перший побит свій на Україні, навідав поміщика Скоропадського. Поміщик вихвалявся перед поетом, як добре живуть у нього кріпаки. Діло було перед обідом.

— Я їм, — каже, — те, я їм і друге. Живуть вони в мене, як у бога за пазухою.

Тут один з лакеїв зробив якусь шкоду. Поміщик стрибнув з-за столу і побіг у лакейську. Прибіг і лясь-лясь лакея по лиці, а дверей і не зачинив за собою. Шевченко скипів, схопився з місця, взявся за сто-

ла і так його тріпонував, що все з нього посипалося додолу. Прибіг господар. Поет зиркнув на нього, роздер шапку і кинув половину Скоропадському.

— Хороший пан, нічого сказати. Добре людей шануєш! — та з тим і пішов.

Відтоді він у Скоропадського не бував!

Новий жупан

Шевченко, перебуваючи в 1845—46 роках у Переяславі, жив, як відомо, у свого приятеля М.Козачковського. Він часто бував задуманий, недбалий до себе, часом нікого не помічав довкола. Нового одягу не любив, ходив у старому.

Довідавшись, коли Шевченко мав отримати гроші від Київської Археографічної комісії, де служив, Козачковський за тиждень до того покликав кравця і, поки поет спав, дав йому зняти мірку із його старої одежі. Коли Шевченко одержав гроші, кравець приніс нового жупана. Шевченка це дуже здивувало.

— Як? Який жупан?

— Ви ж, панотчику, замовляли жупан на сьогодні, й мірку знімав із вас.

— Що за біс? Нічого не згадаю! торгувався?

— Аякже.

Шевченко віддав гроші і заспокоївся.

Пізнаєш

Раз до Козачковського прийшов кріпак і сильно жалівся, що у нього украдено пару волів. Козачковський поспівчував кріпаків і одіслав його. Цю розмову почув Шевченко, вийшов услід за селянином і, розпитавши його, дав, щоб ніхто не бачив, 50 карбованців.

— В позику! — сказав поет. — Оддаси колись, як розбагатієш!

— Як же я оддам вам, коли я вас не знаю? — відказав здивований селянин.

— Все одно! Пізнаєш! — відповів поет.

Поспішаючи на весілля

Коли Шевченка заарештували, на ньому був фрак, сам він був чисто виголений, наче зібрався до когось з візитом. Губернатор Фундуклей, який був добре знайомий з Шевченком, здивувався, побачивши, що той при такому параді:

— Чого це ви, Тарасе Григоровичу, так прибралися? — спитав він.

— Та бачте, — відповів Шевченко, — я поспішав до Костомарова на вінчання. Він запросив мене боярином, так я ото, заки в Броварах мені перепрягали коней, поголився і причепурився, щоб з воза просто до молодого.

— Еге! — відповів Фундуклей. — Коли так, дак куди судженого, туди й боярина.

Ліпше було б не родитися

Як відомо, Шевченку цар заборонив у солдатах "писати й малювати". От як виконували царську волю ретельні прислужники. До Шевченка приставили солдата — "дядька". В казармі він очей не зводив зі свого підопічного, а коли Шевченко виходив із казарми чи на муштру, чи просто подихати свіжим повітрям, "дядько" трусив його, шукаючи, щоб не було в нього ні в кишені, ні за пазухою, ні в чоботях паперу й олівця. Це саме чинив з Шевченком командир роти Потапов (в Новопетровському укріпленні). Він вивертав у Шевченка кишені, катував його муштрою, чіпляючись до поета і знущаючись із нього, і хоч як той страждав од цього, послабу не було. Це доводило Шевченка до розпуки:

— Ліпше було б, — казав він, — мені не родитися або швидше вмерти.

Мисливська пригода

Коли Шевченко був на засланні в Раїмській фортеці, з ним трапилася мисливська пригода.

Загалом поет полюванням не захоплювався — не

любив ходити з рушницею. Але якось четверо солдат убили здорового кабана, витягли с'як-так з очерету і покинули на березі, щоб другого дня приїхати за ним возом. Коли ж приїхали, виявили, що половину кабана з'їдено. З ініціативи Шевченка вирішили встановити рушницю на підпорках і відвели від кабана до курків шnurки.

Вранці побачили, що всі рушниці вистрілили, м'ясо лежало ціле, а довкола були калюжі й криваві сліди, які вели у степ. Пішли по слідах і за версту знайшли мертвого тигра: в ньому було шість куль. Шкура звіра від хвоста мала чотири аршини — був то справдешний велетень. Іншого тигра, якого замалював Шевченко, вбили учасники Аральської експедиції в 1848 році.

За Валерієм Шевчуком

... Мене носив проклятущий парохід у Шведчину й Датчину. Пливши у Стокгольм, я скомпонував "Гамалія", невеличку поему, та так занедужав, що ледве привезли мене в Ревель, там трошки очуняв...

Т.Шевченко. Лист до П.Корольова від 18 листопада 1842 р.

Скомпонував ще я маленьку поему "Гамалія", друкують у Варшаві¹. Як видрукують, то пришлю.

Т.Шевченко. Лист до Я.Кухаренка від 31 січня 1843 р.

... Слуховими, музикальними образами оперує Шевченко залюбки в одній з найкращих своїх поем, у "Гамалії", що вся є немов дзвінким погуком козацького героїства, відваги і енергії. Тут чуємо козацьку просьбу до вітру, щоб "заглушив кайдани", до моря, щоб "заграло під байдаками"; тут бідні невільники бажають перед смертю "почути козацьку славу", тут козацькі сльози "домовляють тугу"; рев Дніпра дуже пластично змальовано словами:

Зареготався дід наш дужий.

Аж піна з уса потекла.

Тут "море вітер чує", "Босфор клекотить, неначе скажений, і то стогне, то вие. Козацький напад змальовано коротко, але сильно:

Реве гарматами Скутара —

Ревуть лютують вороги...

Реве, лютує Візантія...

І.Франко. Із секретів поетичної творчості. 1898 р.

Запитання і завдання

1. Визначте тему поеми Т.Шевченка "Гамалія". Доведіть, що тема козацького світу у часи Кобзаря була необхідною, аби збудити націю.

2. Чи можна стверджувати, що в цьому творі задована інформація про історичне буття нашого народу?

3. Поділіть поему "Гамалія" на окремі частини і вмотивуйте свій варіант.

4. Перечитайте строфоїд², що починається словами: "Отак у Скутарі козаки співали". Який основний художній засіб тут використано? Розкажіть, як ви уявляєте цей епізод поеми. Вживайте слова й вислови з тексту.

5. Які ще рядки поеми створені за допомогою уособлення? Знайдіть відповідні рядки.

6. Перечитайте уривок від слів: "Ріж і бий!" — до слів: "Наш отаман Гамалія...". Поясніть, які художні засоби використав поет, зображуючи картину бою. Опишіть цю картину усно.

7. Пригадайте думи про втечу з турецької неволі. Як ви думаєте, чи вплив народних дум позначився на задумі поеми, на трактуванні козацьких морських походів, на мові окремих частин твору (плач невільників, прославлення Гамалії)?

8. Доведіть, що в поетичних панорамних пейзажах "Гамалії" разом із прийомами образотворчого мистецтва Шевченко задіює слухові, пісенно-музичні образи.

9. Чи помітили ви, що пісні козаків Шевченко подає зі специфічним "музичним супроводом": стогоном, клекотом, ревом Босфору, реготом Дніпра, пізніше — ревом гармат Скутари і переплітає їх з колоритними, цілком живописними сценами?

10. Дослідіть колористичні епітети в поемі "Гамалія" і доведіть, які фарбові епітети вживаються у творі найчастіше і чому. Прокоментуйте символіку "синього" і "червоного" кольорів.

11. Доведіть, що Шевченко-художник виразно відчувається у цій поемі.

Цікаво знати: Б.Якубовський, провівши дослідження епітетів у "Кобзарі" за редакцією В.Доманицького, дійшов висновку, що Шевченко найчастіше вживає епітет "святий", а із фарбових — "темний" (49 разів), "синій", "голубий", "блакитний" (39 разів), "зелений" (40 разів), білий локальний колір, червоний (30 разів), "золотий" (12 разів), "сірий, сизий" — рідко.

12. Визначте, які риси вдачі запорожців відтворено в поемі. Чому приклади козацького лицарства й героїства спонукають до збудження рабської душі?

13. Доведіть, що "Гамалія" Т.Шевченка є джерелом оновлення українського духу.

Образотворче мистецтво

1. Розгляньте ілюстрацію художника Василя Лопати до поеми "Гамалія" (Шевченко Т.Г. Кобзар / Приміт. Є.К.Нахліка; іл. худож. В.І.Лопати. — К.: Всеукраїнське товариство "Просвіта", 1993. — С.152—153). Усно опишіть її.

2. Чи допомагає вам ця ілюстрація уявити картину бою, в якому "неначе птахи чорні в гаї, козацтво сміливо літає"?

3. Розгляньте ілюстрації художників Василя Касіяна і Олександра Івахненка до "Гамалії" і визначте, який епізод-сцену із поеми вони відтворюють. Знайдіть спільне і відмінне у цих роботах.

Музика

Прослухайте музику до поеми "Гамалія" М.Лисенка, Я.Степового, Г.Хоткевича, Ю.Мейтуса та інших композиторів за вибором учителя або учнів. Яке враження справив на вас цей музичний твір?

Градація — стилістична фігура, що утворюється завдяки розташуванню текстових елементів у напрямі поступового наростання чи спадання їхньої семантичної або емоційної значимості у висловлюванні.

Градація (від лат. gradatio) — поступове підвищення, посилення.

Градація — один із засобів, до яких Шевченко часто звертається. Нагнітаючи однорідні предмети, дії, ознаки, письменник домагається увиразнення змісту, посилення емоційності вислову, його афоризації.

Градації поділяються на висхідні і спадні. Із цих двох видів градації у творчості Шевченка, як у літературі взагалі, набагато частіше вживається висхідна.

У поемі "Гамалія" є висхідні й спадні градації. Для прикладу наведемо фрагмент з твору, в якому зустрічається і висхідна й спадна градації:

Скутар, мов пекло те, палає;

Через базари кров тече,

Босфор широкий доливає

Неначе птахи чорні в гаї,

Козацтво сміливо літає.

Ніхто на світі не втече!

Огонь запеклих не пече.

Руйнують мури, срібло-злото

Несуть шапками козаки
І насипають байдаки. (*висхідна*)
Горить Скутар, стиха робота,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі. (*спадна*)

Різновиди лірики

Ліричні твори, написані в XIX—XXI столітті, тематично можна поділити на такі види:

1. Пейзажна лірика передає роздуми і почуття ліричного героя, викликані спогляданням картин і явищ природи ("За сонцем хмаронька пливе", "Ой діброва — темний гаю!" Тараса Шевченка, "Тиша морська" Лесі Українки", "Гаї шумлять" Павла Тичини).

2. Інтимна лірика змальовує словами переживання персонажа, пов'язані з його особистим життям ("Мені тринадцятий минало", "Лічу в неволі дні і ночі", "Ми вкупочці колись росли", "І досі сниться" Тараса Шевченка, "О панно Інно", "Коли в твої очі дивлюсь" Павла Тичини).

3. Громадянська лірика порушує важливі суспільні проблеми ("Заповіт", "Мені однаково", "Я не нездужаю нівроку" Тараса Шевченка, "Каменярі" Івана Франка, "До праці" Бориса Грінченка).

4. Сатирична лірика — викриття недоліків суспільства або людини за допомогою таких засобів сатири, як іронія, сарказм, інвектива, гротеск, бурлеск, травестія, пародія ("Бували війни і військові свари..." Тараса Шевченка).

5. Релігійна лірика — твори, у яких передано релігійні почуття й переживання. У релігійній поезії ліричний герой звертається до Бога, веде з ним діалог ("Ісая. Глава 35", "Молитва" Тараса Шевченка, "В мені уже народжується Бог" Василя Стуса).

Цікаво знати: У поезії Шевченка слова Бог, Божий, Господь, Господній, Ісус, Христос та Христів вживаються 1281 раз! (Підрахунок Ващенко). Слова Україна і український використано 269 разів.

Молитви Шевченка завершуються проханням до Бога:

1. Робочим головам, рука
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли
Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай! від 24 травня 1860р.
2. Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли! від 25 травня 1860р.
3. А всім нам вкупі на землі
Єдиноисліє подай
І братолюбіє пошли. від 27 травня 1860р.

6. Філософська лірика — вірші-роздуми про буття, світ, людину, про суть людського життя, про добро і зло, про життя й смерть ("Минають дні, минають ночі...", "І день іде, і ніч іде..." Тараса Шевченка).

Юні друзі! Треба пам'ятати, що межі між різними видами лірики часто є нечіткими, розмитими, а один і той же вірш можна віднести одночасно до кількох різновидів. Скажімо, у вірші Тараса Шевченка "Садок вишневий коло хати..." переплітаються пейзажна, громадянська і філософська лірика. Змальовується картина природи: *Садок вишневий коло хати, // Хрущі над вишнями гудуть, // Вечірня зіронька встає*"; *створяться хліборобські образи: Плугатарі з плугами йдуть, // Співають ідучи дівчата, // А матері вечерять ждуть. // зображується родина як першооснова суспільства; а*

заодно подається поетом буття українського народу, який перебуває в гармонії з Всесвітом.

Вірш Тараса Шевченка "Тече вода з-під явора" можна віднести як до пейзажної, так і до інтимної лірики; а поезія "Мені однаково" має елементи громадянської (поет дає приклад, як треба любити Україну) і філософської лірики (роздуми над проблемами буття рідного народу, митець опромінює свою націю любов'ю до України).

За формою ліричні твори поділяються на такі жанри: ідилія, пісня, гімн, елегія, медитація, думка, ода, епіграма, романс, ліричний портрет, сонет, послання, псалми та інші.

Ми вивчатимемо поезію "Минають дні, минають ночі", яка є зразком медитативної лірики.

Медитативна лірика — це філософська поезія, у якій роздумується про побачене й пережите автором, його сучасниками або всією нацією.

Медитація (лат. *meditatio* — роздуми).

"Минають дні, минають ночі" — це роздуми Тараса Шевченка про побачене в Україні 1843 і 1845 років: земля стогнала в кайданах неволі, скалічені панами доли рідних і близьких йому людей; поет різко виступив проти сонливої покори, байдужого змирнення кріпаків з підневільним становищем; його непокоїло, що освічені люди нічого не робили для порятунку народу з кріпацтва.

21 грудня 1845 року у В'юнищі хворий Тарас Шевченко (мав запалення легенів) виповів пристрасний монолог про сенс людського життя. Поет стверджує, що страшно жити в кайданах, у кріпацтві, але ще страшніше — "спати, спати", // І спати на волі". За допомогою образу сну, приспаної волі митець засуджує духовну дрімоту й суспільну пасивність.

***

Філософсько-психологічний вірш Тараса Шевченка "Минають дні, минають ночі" в ліричному настрою має велику кількість ампліфікуючих³ риторичних фігур. Там і повторювані риторичні звернення. І вичислювання. І градація. З образу природи переходить поет на образ людини: "гаснуть очі, заснули думи, серце спить. І все заснуло".

У Шевченка порядок вичислюваних понять є дуже важливий. І як він ставить після "пожовклого листа" "очі", що гаснуть, тоді "думи", що заснули, тоді "серце", що спить, то він показує, що найважливішим є те останнє, бо як серце заснуло — то все спить. І в цьому вірші використаний такий улюблений нашими великими риториками (особливо, Іларіоном) паралелізм, і риторичні запити, і метафори, і ономапопея⁴, і алітерація, і асонанси, а над усім — психологічно-емоційне наростання, яке будується від початку вірша до кінця. Це вже не є тільки сила поетичної лірики, що діє емоційно моментом, блискавкою. Це є інтелектуально розбудована думка, яка доказується з певною послідовністю, крок за кроком, аргумент за аргументом. Тільки що та логічна аргументація дана в такій ідеально добрій і сильній поетичній формі, що ми не відчуваємо її логіки, а тільки її красу та емоційну силу.

І все в нього здається сказано так просто, так лаконічно і ясно — а як приглянутись — скільки там поетичного добра!

Із статті Аріядни Стебельської "Художня ампліфікація Тараса Шевченка"

***

Вірш "Минають дні" просто вразив мене свого часу. Я миттєво вивчила його напам'ять; згадую, як ходила по своїй кімнаті і вголос, наче в якомусь екстазі, не зверта-

ючи увагу на можливих слухачів, декламувала: "Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить поховкле листя, гаснуть очі, заснули думи, серце спить, і все заснуло... Доле, де ти, доле, де ти — нема ніякої. Коли доброї жаль, Боже, то дай злої, злої!..."

Що полонило мене в цих рядках? Що збурило мою романтичну юну душу? Неймовірна енергія духу й слова. Абсолютно жива інтонація болю, розпачу, а водночас сили й мужності. Небувала напруга переживання, помножена на чарівливу ритмомелодію живого людського вислову. Концентрація чуття, злитого з поетичною субстанцією слова. Те, що називаємо Поезією.

Літературознавець Михайлина Коцюбинська

Запитання і завдання

1. Пригадайте українські народні казки, перекази й оповідання, в яких зустрічається образ Долі, схарактеризуйте особливості цього образу.

2. Прочитайте уривок вірша, де поет звертається до Бога, побиваючись за неспокоєм:

*Доле, де ти! Доле, де ти!
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! Злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валяться.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!*

Доведіть, що Тарас Шевченко розрізняє добру і злу Долю. Яка, на вашу думку, є доброю Долею, а яка злою для митця?

3. Прокоментуйте думку вченого Євгена Сверстюка з дослідження "Шевченко і час" про два вектори долі письменника й художника, високу і земну, звертаючись до поезії "Минають дні, минають ночі".

"Доля ж особиста не покидала Шевченка за життя, не покидала й по смерті. Тільки вона двоїлася в очах на високу й земну. З високою було все гаразд. За два роки після викупу з кріпацтва він, проживаючи вільним і забезпеченим художником, стає одразу визначним поетом..."

Наступних сім років він сягає вершин, яких сучасники не могли навіть цілком зрозуміти...

Раптовий грім і каміння — це теж закономірність на високий дорозі. Шевченко принаймні знав, за віщо йому та каторга. Але не покидала його висока доля і на заслання, і після повернення: вона тримала його на вершині болю і страждань.

А земна доля від того, звичайно, терпить — "болить і плаче, і не спить". Земна доля тісно зв'язана з долею рідної землі".

Светлана Жила. "А остаюсь я живым сердцем своего народа...": страницы учебника для 8 класса о Тарасе Шевченко
В статье отобраны культурологические и литературоведческие материалы для восьмиклассников о Тарасе Шевченко, предложены вопросы и задания к изучению героической поэмы "Гамалия", сведения про стилистическую фигуру градация.
Проанализированы разновидности лирики XIX—XXI веков в украинской литературе; предложен ориентировочный образец изучения философской лирики на примере стихотворения Т. Шевченко "Минають дні, минають ночі".

Ключевые слова: этнокультурная селекция, слуховые, музыкальные образы, колористические эпитеты, градация, философская лирика, медитация.

Svitlana Zhyla. "And I leave alive in the heart of my people...": pages of the book for the 8th form about Taras Shevchenko

In the article cultural and literary materials for the pupils of the eighth form about Taras Shevchenko are selected. The questions and tasks to the studying of his heroic poem "Gamalia", information the stylistic figure gradation are suggested.

The varieties of lyrics XIX—XXI century in Ukrainian literature are analyzed a tentative model for the philosophical lyrics learning on the example of poetry Shevchenko "Mynayut' dni, mynayut' nochi" are offered.

Key words: ethnocultural selection, auditory, musical images, colorful epithets, gradation, philosophical lyrics, meditation.

4. Прочитайте строфу, що повторюється у вірші двічі. Чи вірите ви в те, що мова — явище космічне і ви-прошування поетом у Творця злої Долі призвело до за-слання й каторги Тараса Шевченка?

5. Прокоментуйте думку письменниці Катерини Мотрич про Тараса Шевченка:

"Перебуваючи у вельюдді, він душею був пустельником на безлюдному острові самоти та болю. Туди нікого не впускав, лише — Україну. Кликав: "Доле, де, доле, де ти?!", а приходила Україна в лахмітті боса і грілася коло нього".

6. Із статті Аріядни Стебельської ви дізналися, що в медитації "Минають дні, минають ночі..." є багато "поетичного добра". Уявіть себе вченим-літературознавцем і усно проаналізуйте вірш Тараса Шевченка "Минають дні, минають ночі..." за поданою схемою:

1. Короткі відомості про поезію (автор, рік, місце і умови написання).

2. Основні мотиви вірша.

3. Провідна ідея твору.

4. Особливості конфліктної ситуації. Вид і жанр поезії.

5. Образи вірша.

6. Мовні засоби художньої виразності (епітети, метафори, порівняння, повтори, анафора, персоніфікація). Їхня роль у творі.

7. Віршовий розмір.

8. Враження від поезії.

Образотворче мистецтво

1. Чи можете ви бути ілюстратором поезії Тараса Шевченка "Минають дні, минають ночі..."? Якщо так, то подайте усний опис ілюстрації до вірша.

2. Чи знаєте ви таку картину художника, яка може бути ілюстрацією до поезії "Минають дні, минають ночі..."?

Музика

1. Прослухайте музику С.Рахманінова "Дума" ("Минають дні, минають ночі...") і опишіть, яке враження справила вона на вас.

2. Прослухайте музичний твір С.Воробкевича "Минають дні". Висловіть враження від музики композитора.

Завдання додому. Вивчіть вірш "Минають дні, минають ночі" напам'ять і підготуйтеся до виразного читання його.

Посилання

¹ Це видання не здійснилося. Вперше надруковано окремою книжкою: "Гамалия" (СПб., 1844).

² Строфоїди — частини віршованого тексту, що мають різну кількість рядків, — цим вони відрізняються від строф.

³ Ампліфікація (від лат. *amplificatio* — поширюю, збільшую)

Від фантастичного до реального: надраціонально-національне образотворення в баладі "Лілея" Т. Шевченка

Матеріали до уроку в 9 класі

Оксана Єременко,

*кандидат філологічних наук
Сумський ДПУ ім. А.С.Макаренка*

Валентина Кравченко,

*кандидат філологічних наук
Запорізький національний університет*

Мета:

навчальна: з'ясувати сюжетну основу і художні засоби творення образу Лілеї в однойменній баладі Т.Шевченка;

розвивальна: розвивати вміння і навички логічно мислити, зіставляти й аналізувати;—

виховна: виховувати співчуття та повагу до людей, потяг до краси й добра.

До "метаморфозних" зараховуємо чотири класичні балади Т.Шевченка — "Лілея", "Тополя", "Коло гаю в чистім полі", "Чого ти ходиш на могилу?..". За М.Наєнком, у них "міфічні мотиви, той період народної творчості, коли для людини загадки життя уявлялися незбагненними і вона змушена була одягати їх хіба що в надраціональні поетичні форми" [1, 266]. У "Лілеї", видобутій і трансформованій у генетичній пам'яті поета, вони теж надраціональні. Водночас Т.Шевченко надав їм виразно національного звучання, саме тому ці мотиви цілком природні й сприйнятні. Сюжетною основою "Лілеї" послужила народна балада про перетворення людини у квітку, варіант якої був записаний Т.Шевченком у його власному альбомі (цей же фольклорний мотив став творчим імпульсом до написання балади М.Костомарова "Брат з сестрою"). Якщо в "Тополі" Т.Шевченко обрав шлях від конкретної життєвої ситуації до фантастичного перетворення, то в "Лілеї" він прямував від фантастичного до реального, тобто від метаморфози до правдивої оповіді. У баладі для сконцентрованого заглиблення в складні психічні явища й всебічної характеристики особистості поет знайшов, на наш погляд, найвідповіднішу художню форму, котра зримо розкрила переживання головної героїні. Відтворені вони у формі чистого монолога-розмірковування (крім одного рядка-відповіді Королевого Цвіту). Це своєрідна ретроспекція у минуле дівчини-квітки, де "оповідний і медитативний елементи творять цілісний художній образ-переживання" [2, 56].

Автор навмисне оминув перипетійні етапи розвитку дії й зосередив увагу на кульмінаційних ланках сюжету. І від цього — глибина душевної муки зболеної героїні. Думки в монолозі тільки формуються, виражається потреба осмислити біль життя. Перед читачем постає запитання: "Хто винен у трагедії дітей? Що призвело до цього?".

Баладу "Лілея", у якій воедино злиті реалістичні й романтичні структурні елементи, Т.Шевченко написав у найзнаменніший період "трьох літ". Автор через вікно фантастики заглянув у реальність, моделюючи її у непривабливих проявах-картинах. Головне — намагання

реально відобразити багатющий життєвий матеріал, сконцентрований у творі навколо індивідуальних подій, поглибити соціальну характеристику життєвих фактів. По-новому розробив поет фольклорний мотив перетворення людини у природний об'єкт. Але визначальними рисами твору стали відхід від чисто романтичної течії, посилення психологічного й соціального аналізу, постановка морально-етичних проблем, тому на творах "Лілея" і "Русалка" найяскравіше спостерігається еволюція балади Т.Шевченка від суто романтичної до романтично-соціальної" [3, 38].

У вступі у формі риторично-питальних речень Лілея говорить про себе, про тих, хто причетний до її долі. Весь зміст твору — суцільний монолог Лілеї, монолог-сповідь, точніше монолог-роздум про трагічну долю жінки, превалюючим у якому є глибокий ліризм. Вкладена в уста головної героїні твору задумана, безпосередня сумна оповідь — це страждання загубленої душі, що не розуміє причин людської жорстокості.

Оповідь Лілеї реалістична. У ній — типові обставини, що стали причиною трагедії дівчини. Тут конкретна життєва ситуація. Казкові елементи у баладі є засобом художнього моделювання, за допомогою якого здійснюється ліричне саморозкриття. Лілея переповідає історію свого життя, уже перетворившись у білосніжну квітку, — символ гармонійної людини, прекрасної зовнішньо і внутрішньо. Душа дівчини-квітки не потьмарилася, вона вперто шукає істину. Поет розповідає про ставлення пана до жінки на селі та про трагедію дівчини-покритки і дівчини — нешлюбної доньки, безбатченків і жорстокість народних звичаїв.

Варто наголосити, що автор не говорить про подію, що лежить в основі сюжету, як типову. Він вдається він і до гіперболізації почуттів Лілеї та рис її вдачі. Необхідності нагнітання трагізму й напруження дії нема, адже суть трагедійності — у виборі форми моделювання дійсності. Сюжетну канву послаблено, і перед читачем розкривається душевний стан.

Героїня твору — байстрия, дочка покритки, перетворюється на квітку лілею й живе тепер у панських палахах. Її монолог-звернення до мовчазного слухача — Королевого Цвіту вражає непідробною дитячою наївністю й страшною гріховністю людей. Жорстокий світ, із яким зіткнулася дівчина, багато чому її навчив. Пильно вдивляється вона в навколишній світ, намагаючись осягнути людські взаємини. Цілий ряд риторично-питальних речень, вкладених у уста героїні, виражають протиріччя у ставленні до краси і правди:

*За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти! [4, 373].*

Королевий Цвіт не може відповісти на її запитання. І отой єдиний рядок-відповідь, і його сумний вигляд ("Схилив свою головоньку / Червоно-рожеву...") є прямим звинуваченням жорстокості й лицемірства. Авторська ніжність до Лілеї допомагає збагнути її пригнічений стан, отой вихор почуттів, що полонив душу дівчини:

*І заплакала Лілея
Росою-сльозою... [4, 373].*

Лілея переповідає Королевому Цвіту своє життя-мордування, коли була молодю. Автор підібрав найвлучніше дієслово "мордувалася", щоб досягти високого ступеня суб'єктивності, найточніше передати всі життєві страхиття дитини, мати котрої — покритка. Невимовний біль і жаль супроводжують розповідь Лілеї про матір-покритку, що з туги в'яла, проклинаючи спокусника, і померла. Монолог-сповідь Лілеї звучить невимушено, ввібравши риси усного розмовного мовлення:

*Моя мати... чого вона,
Вона все журилась
І на мене, на дитину,
Дивилась, дивилась
І плакала? [4, 373].*

Звісно, нерозумна дитина, що все гралась, не могла збагнути лиха, заподіяного матері. Сумно-журливе звертання "Мій брате єдиний!" є тотожним виразу "Що ж я могла тоді зробити!?" і виказує всю гіркоту розпачу героїні. Вона була дитиною, але добре запам'ятала, що біда йшла від "злого пана", якого мати "кляла-проклинала". Пан, від якого прийшло зло до матері, взяв Лілею до свого двору, щоб "догодувати". Чи то ж добро керує його вчинком? Звичайно, ні, бо "пан", та ще й "злий пан", не має доброго серця. Вже ці два слова, що з'явилися у розповіді, загрожують Лілеї. І вже іронічно-осудливий тон відчутний у словах:

*А мене пан
Взяв догодувати [4, 374].*

Недобрі віщування справдилися. Через пана Лілея втратила матір, пан став причиною і її страждань. Отже, поет стверджує, що "пани", "злі пани" — несуть горе простим людям і є причиною їх мук. І ті "білі палати", в яких виросла, "викохалась" Лілея, не додали щастя. Підступний пан (так поступово вимальовується його повний портрет), боячись розплати, втік, покинувши дівчину напризволяще.

Довелось Лілеї зазнати і знущань селян-кріпаків, які прийняли її за коханку пана. Непоправних мук завдали вони невинно-чистій дівчині. Лілею спіткала ганьба перед всією громадою, адже вона порушила суспільну мораль. Громада теж мусить зректись її — такі моральні устої тогочасного суспільства. Ті знущання були страшніші смерті, бо, за народним світоглядом, дівчині, яка втратила честь, вже не годилося ходити з непокритою головою. З того часу вона

називалася покриткою, а опинитись у такому становищі вважалося великим соромом:

*Убити не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались.
Жиди навіть нечистії
На мене плювали [4, 374].*

У "Словнику символів" читаємо: "Найганебнішим на Україні для дівчини було колишне насильне обстригання, яке символізувало неславу за втрату вінка, цнотливості. Така дівчина звалася "стрига" або "покритка", бо їй хлопці за зраду відтинали волосся ... волосся, коса, зокрема, були символом незайманості, святості" [5, 30]. Для більшого приниження Лілею покрили "ганчіркою". Напружено-тремтливий душевний стан її передано за допомогою повторення дрижачого -р-:

*Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались [4, 374].*

На людське непорозуміння Лілея відповідає наріканням:

*Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку [4, 374].*

Якщо у романтичних баладах попередників метаморфоза відбувається на останній грані життя, то у творі Т.Шевченка дівчина, яка не може збагнути серцем і розумом людських катувань, "умерла / Зимом під тином". І тільки весною, тобто після фізичної смерті, воскресла. За те, чого не змогли збагнути люди, жорстоко зганьбивши невинну істоту, Бог поставив її "цвітом на сім світі...". Обірване в розквіті життя продовжується у квітці. Перевтілення дівчини у квітку є художнім засобом узагальнення й викриття соціального зла самодержавно-кріпосницького ладу, що знищує все найкраще в людині. Знущання над дівчиною, її невинністю й красою звучить як прояв цього зла. Це перевтілення трактується як акт злого наміру жорстоких людей. Отож дівчина, не знайшовши щастя у реальному бездушному світі людей, переноситься у чарівний світ природи, де намагається осягнути й пояснити найперше самій собі причини власних страждань. "Лілея — це образ-емоція людського болю" [6, 31].

Драматизму ситуації додають семантичні та лексичні повтори, контекстуальні антоніми. Етичні проблеми хвилюють, байдужість вражає:

*Я умерла
Зимом під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині,
Цвітом білим, як сніг, білим!
Аж гай звеселила [4, 374].*

Тавтологія та порівняння з повторюваним епітетом "білий" передають невинність Лілеї. Прикладка підсилює зоровий образ: "А дівчата завітчались / І почали звати / Лілеєю-снігоцвітом". Перетворенню душі Лілеї в рослину сприяли соціальні умови. Насамперед її соціальне походження — дитина-байстрюк, кровна близькість до панського роду. Ненависть селян-кріпаків до пана переходить і на Лілею: спалили панський маєток, осміяли дівчину.

Страшних людських катувань не може збагнути серце Лілеї:

*Зимою люде... Боже мій!
В хату не пустили [4, 374].*

За допомогою питальних форм та інтонацій автор посилює психологізм балади, передаючи напружений стан свідомості героїні. Казкове перетворення дівчини в квітку не має нічого незвичайного і містичного. Фантастика така ж реальна, як і дійсність, і стверджує важливі закони людського співжиття:

*...весною, мов на диво,
На мене дивились [4, 374].*

Символічне перетворення дівчини в Лілею несе глибоке ідейно-художнє навантаження. "Центральний образ — Лілея — в баладі підноситься до символу правди й краси, яких не зреклося суспільство на тому стані, на якому його обсервує поет... І ось образом цієї первісної, незайманої краси і безпосередності є Лілея, чиста і прекрасна, як квітка, скорботна і трагічна, як доля зірваної квітки" [7, 127-128].

Метод контрасту — жорстоке знуцання над дівчиною за життя і возвеличення після смерті — справляє сильний емоціональний вплив, надає твору художньої визначеності.

Лілея стала процвітати скрізь: у гаї, у теплиці, у панських палатах. Незайманість і чистота білосніжки-Лілеї дивує світ. Лілея ж не розуміє, чому саме змінилося ставлення людей до неї, адже вона така ж чиста. Лілею хвилює те, що колишня неприязнь до неї обернулася на захоплення.

Монолог-скарга Лілеї адресований Королевному Цвіту, котрий не знає, чим зарадити нещастю, чим їй допомогти. Дівчина-квітка виявляє непорозуміння до Бога, що є для неї уособленням правди й справедливості:

*Нащо мене Бог поставив
Цвітом на сім світі? [4, 374].*

Підсвідомо Лілея розуміє, що її зло — від людей, "тих самих", що вбили її матір, але до кінця не може усвідомити, що вона — жертва всієї кріпосницької системи, що змінює суспільну мораль, етику й ставлення до краси.

Несправедливість і жорстокість, із якою до неї поставилися, не повертають їй душевної рівноваги. Душа її сумує й плаче, востаннє окликаючи: "Милосердий, / Святий Боже милий!". Це вічний докір всякій бездушності. Естетичний ідеал у баладі впливає із словесно-образного сприйняття дійсності, є втіленням здорової моралі, благородних і гуманних рис.

Образ Лілеї — символ цноти, невмирущості людського духу і непорочної краси. Назви Лілея та Королевий Цвіт звучать як імена людей, символи людського життя, через які здійснюється універсальний зв'язок одиничного "я" з родовим "ми".

Поет разом зі своєю героїнею намагається зрозуміти етику народу. Він розкриває своє ставлення до проблем не прямо, а через самосвідомість дівчини-квітки, що увібрала в себе типові риси знедоленого народу. Система світоглядних та методологічних установок Т.Шевченка спрямована на утвердження правди, що завжди перемагає зло. Істина, непорочність і чистота завжди беруть верх.

"Авторські втручання в самому тексті зведені до мінімуму, вони мають характер ремарок, хоча у підтексті симпатії та антипатії його яскраво проявляються" [8, 129]. Дійсно, автор у творі повністю розчиняється, самоусувається, однак його співучасність і співпереживання відчутні у риторичних звертаннях і питаннях. Ставлення до героїні виразно засвідчують нестятнені прикметникові форми у сполученні з іменниками зі зменшувально-пестливими суфіксами, повторюване означення "білий" підкреслює невинність дівчини-квітки.

Балада за обсягом невелика, але багатство її художньо-виражальних засобів вражає. Вони сприяють органічному вмотивуванню поведінки головної героїні. Так, лагідність і доброту вдачі відтінено алітерацією приголосного -л- (навіть у назві, що асоціюється з дівочим іменем Лілія, із п'яти звуків — два л). Ніжністю і сумом сповнені рядки:

*... А Цвіт Королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє пониклеє
Личенько Лілеї [4, 375].*

Методом контрасту, що домінує у баладі, акцентовано на несправедливості реального світу.

Символічний образ лілеї-дівчини зустрічається в європейських баладах: чеха К.Ербена ("Лілея"), поляка А.Міцкевича ("Лілея"), німця Е.Гейбеля ("Багач із Кельна"). Кожен із митців, ідучи власним шляхом творення образу, відштовхуючись від національних традицій, трактував його по-різному, хоча дослідники й намагалися відшукати точки дотику з баладою Т.Шевченка. Однак варто наголосити, що твір українського письменника, маючи глибинне гуманістичне спрямування, вирізняється складністю й широтою поставлених у ньому проблем: взаємини людини і суспільства, краси і потворності, добра і зла. Автор утвердив дорогі йому морально-етичні ідеали, протиставляючи їх жорстокості антилюдського світу.

Отже, образ головної героїні балади Т.Шевченка соціально обґрунтований, глибоко ліричний, національно рельєфний. Справедливі слова А.Єнсенна, що балада "Лілея" — витвір високого мистецтва.

Література

1. Наєнко М.К. Художня література України. Від міфів до модерної реальності. — К.: Просвіта, 2008. — 1063 с.
2. Кравченко В.О. Балади в контексті творчості Тараса Шевченка: Дис. к. філол. наук: 10.01.01. — Запоріжжя: ЗДУ, 1998. — 203 с.
3. Боженко М.К. Балади Шевченка і вивчення їх у школі. — К.: Радянська школа, 1966. — 64 с.
4. Шевченко Тарас. Повне зібр. тв.: У 12-ти т. / Редкол.: М.Г.Жулинський (голова) та ін. — Т. 1: Поезія 1837 — 1847 / Перед. слово І.М.Дзюби, М.Г.Жулинського. — К.: Наукова думка, 2001. — 784 с.
5. Словник символів / О.І.Потапенко, М.К.Дмитренко та ін. — К.: Народознавство, 1997. — 155 с.
6. Єременко О.Р. Українська балада XIX століття (історія жанру). — Суми: Мрія-1, 2004. — 216 с.
7. Нудьга Г.А. Українська балада (З теорії та історії жанру). — К.: Дніпро, 1970. — 258 с.
8. Кравченко М.В., Терновська Т.П. Поетика балади "Лілея" Т.Г.Шевченка // XXXI наукова шевченківська конференція: Матеріали / Під редакцією Ю.О.Єненка. — Луганськ: Світлиця, 1994. — 208 с.

"Заповіт" Т. Шевченка — твір, що єднає минуле, теперішнє і майбутнє

Майя Кондирева,
методист Тернопільського ОКІППО

Мета: з'ясувати фольклорну основу твору, роль народно-пісенних мовних засобів та символів у ньому; розкрити полум'яну любов Т.Г.Шевченка до України, його мрії про майбутнє свого народу; виробляти в учнів уміння виразно і осмислено читати та аналізувати поетичний твір за планом; виховувати в школярів усвідомлення почуття вірності власним переконанням, ідеї, Батьківщині.

Обладнання: портрет Т.Г.Шевченка; фото його автопортретів 1845 р. і 1860 р. (за малюнком 1845 р.); книжкова виставка "Шевченків "Заповіт" знає увесь світ"; добірка матеріалів ""Заповіт" — тема робіт майстрів народної творчості", ""Заповіт" мовами народів світу", "Діяльність Шевченка як художника (1845 р.)"; фото автографа "Заповіту" (1845 р.), сторінки альбому "Три літа", титульної сторінки закордонного видання творів Т.Г.Шевченка, А.Козачковського та будинку, де жив Шевченко, у Переяславі-Хмельницькому; карта України, карти "Сюди людські стежки навіки пролягли", "Місяця перебування Т.Шевченка в Україні", картки-завдання "Вірш-малюнок", "Образи-символи у поетичному творі", "Художні засоби "Заповіту""; технічні засоби для прослуховування запису мелодії М.Гладкого до вірша "Заповіт" у виконанні симфонічного оркестру; сигнальні картки.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Форма уроку: урок-дослідження.

Коментар щодо підготовки до уроку. На столі — портрет Т.Шевченка, перед ним — кілька аркушів, на яких фото автографів творів Кобзаря; олівець; запалена свічка. Поряд — книжкова виставка творів Т.Г. Шевченка, фотовиставка, тематична добірка матеріалів, відповідні географічні карти.

На столах, вкритих білими скатертинами, — квіти, сигнальні картки, картки із написами.

Учні сидять групами.

Картка 1

Шанувальники мистецтва

Доля не перетворила золота його душі в іржу (І.Франко).

Картка 2

Літературознавці

Безстрашних співців свободи народжують найпохмуріші часи (з газети).

Картка 3

Лінгвісти

Геній Шевченка широко розпустив крила і вдарив з великою силою у різні струни (І.Франко).

Картка 4

Мандрівники стежками історії

Історія мого життя — частина історії моєї Батьківщини (Т.Шевченко).

Епіграф: *Поезія, що виростає із національного ґрунту і не відбиває кращих рис народу, з якого вийшов поет, — пустоцвіт.*

М. Рильський

Перебіг уроку

I. Повідомлення теми й мети уроку

1. Учитель. Сьогоднішній урок присвячено Шевченковому поетичному твору, який знають не тільки в Україні, а й далеко за її межами, — поезії "Заповіт".

У чому ж секрет такої популярності, здавалося б, звичайного поетичного твору Великого Кобзаря? Відповідь на це запитання ми шукатимемо впродовж уроку. А отримаємо її тоді, коли ознайомимося зі змістом вірша "Заповіт", проаналізуємо його за відповідним планом, спробуємо пережити ті почуття, які, мабуть, відчував автор поезії, працюючи над її створенням.

Допоможуть нам додатки, що лежать і на партах, і демонструються; знання, отримані на попередніх уроках; а ще — наполеглива праця.

Оцінити роботу кожного учня на уроці допоможуть сигнальні картки, які лежать на столах, тому за правильну відповідь слід брати сигнальну картку відповідного кольору (за самостійну розгорнуту відповідь — картку червоного кольору; за відповідь, знайдену в підручнику, — картку зеленого кольору; за коротку відповідь одним реченням — картку синього кольору; за відповідь одним словом чи словосполученням — картку жовтого кольору) і зберігати ці картки до кінця уроку.

2. Запис у зошити теми уроку.

3. Ознайомлення із планом уроку, який записано на дошці.

План уроку

1. Ознайомлення з історією написання поезії "Заповіт" Т.Г. Шевченка.

2. Складання плану аналізу поезії відповідно до запропонованого алгоритму.

3. З'ясування рівня популярності твору в світі.

4. Побудова учнівського висловлювання "Заповіт" Т.Г.Шевченка — твір, що єднає минуле, теперішнє і майбутнє" за планом, складеним під час уроку, із використанням цитат, що подані в цитатнику.

II. Підготовка учнів до сприймання твору

Завдання. Дати назву озвученому учителем тексту і записати її у відповідному рядку плану аналізу поетичного твору (це буде назва 1-го пункту плану).

План аналізу поетичного твору

1. Автор, його місце в літературі (мистецтві).	1)
2. Тематичне спрямування всієї його творчості.	2)
3. Життєві обставини, що дали імпульс для написання поезії.	3)
4. Тракткування назви вірша.	4)
5. Історія його видання та жанрові особливості.	5)
6. Тема і композиційна своєрідність вірша.	6)
7. Образи-символи, їх значення і динаміка.	7)
8. Мовні художні засоби.	8)
9. Настрій та почуття у творі, його форма.	9)
10. Віршовий розмір, особливості рими.	10)
11. Основна думка вірша та духовно-естетична цінність.	11)
12. Мої роздуми над прочитаним.	12)

Учитель. Привільно котить свої могутні хвилі Дніпро-Славутич. Над ним, трохи нижче давнього міста Канева, серед зелених пагорбів у одвічній красі височить Чернеча, а нині Тарасова, гора. На тій горі звівся в бронзі геніальний український поет, художник, мислитель Т.Г.Шевченко.

Перед пам'ятником Кобзареві розстеляється вкрити голубим серпанком річкова далечінь, завітчаний килим ланів широкополюх, голубі очі озер.

Колись давно цей чарівний куточок полонив поета, який мріяв приїхати сюди, збудувати хатинку, посадити сад і невтомно працювати.

Учні пропонують різні варіанти назви тексту, одну з них записують.

III. Сприймання учнями навчального матеріалу

Учитель. Напередодні, аби дослідити особливості змісту і форми неперевершеного явища в літературі — "Заповіту" Т.Шевченка, ми вирішили діяти за чотирма напрямками: література, мова, історія, мистецтво. Отож для зручності й ефективності виконання домашнього завдання необхідно було об'єднатися в чотири групи. Результат вашої самостійної дослідницької діяльності — відповіді на сьогоднішньому уроці представників кожної групи та доповнення інших членів групи.

1. Озвучення результатів дослідницької діяльності мистецтвознавців.

Завдання. Слухаючи розповідь мистецтвознавця, поставити запитання, відповідь на яке розкривала б тему висловлювання, і записати це запитання у відповідному рядку плану аналізу ліричного твору (це буде назва 2-го пункту плану).

Орієнтовна відповідь мистецтвознавця. Поетично-художній доробок Т.Г. Шевченка тісно пов'язаний з Україною, хоча тут він жив дуже мало. З 1830 р. по 1843 р. жодного разу Тарасу Григоровичу не вдалося побувати на Батьківщині. Перша поїздка у край дитинства збагатила поета силою-силенною контрастних вражень. Чарівна краса природи і жахливе пригнічення селян поміщиками визначили подальший вибір тематики його творів — словом і пензлем працювати для свого народу.

Закінчивши у березні 1845 року Петербурзьку Академію мистецтв, він уже вдруге їде в Україну, оселяється в Києві і приймає пропозицію бути художником Археографічної комісії при університеті. З 10 грудня 1845 року почав працювати. Мета — збирати і видавати історичні матеріали, виявляти й досліджувати археологічні пам'ятки на території Київщини, Полтавщини та Чернігівщини (див. карту України).

Подорожуючи краєм, Тарас Григорович мав при собі альбом для ескізів та записів народних пісень і олівець. За два роки створив 4 альбоми. У його млярстві з'явився новий напрямок — пейзаж, тут він намагався передати різні стани природи (див. добірку матеріалів "Діяльність Шевченка як художника (1945 р.)").

На картинах — спокій, далина неозора, пагорби, шляхи й річки, намічені легко й м'яко. Світло розсіяне, затінення напівпрозорі, у застиглому на полотні часі відчувається подих вічності.

Учні озвучують складені питальні речення і записують варіант, найбільш влучний із запропонованих.

2. Візуалізація.

Завдання. Слухаючи текст, який читає учитель, заплющити очі і уявити ("побачити") короткометраж-

ний кінофільм про Тараса Шевченка, дати йому назву (це назва 3-го пункту плану).

Учитель. Ви сидите у зручному кріслі... Гасне світло... У залі — тиша...

Важкі чорні хмари нависли над землею. Дме холодний пронизливий вітер. Сіє густий дощ. Дорогу геть розквасило. Конячина ледве тягне воза в багнуці. Візник і подорожній промокли до нитки. Холод пробирає до кісток.

У таку негоду Т.Шевченко повертався з Андрушів у В'юнице — хутір на Полтавщині, що належав знайомому поміщику. У маєтку довелося злягти. Звичне простудне захворювання перейшло в запалення легень. Від цієї хвороби небагато одужувало. Та попри все це такої осені ще не знала муза поета: майже щодня народжувався новий твір, писалось із незвичною легкістю — неначе жартома.

Недуга не відступала, тому 25 грудня довелося переїхати у Переяслав, де жив давній друг — лікар М.Козачковський. Надвечір хворий вже лежав у ліжку в одній із затишних кімнат. Поряд — столик, на якому не тільки ліки, а й книжки, папір, олівець. За вікном — зимове малосніжне надвечір'я. А в голові снують думки: "Сьогодні день Сонця, адже сонце починає підніматися над землею після найдовшої ночі, а завтра — Різдво. Ісусові було 33, коли терпів він за гріхи наші, і я стою на порозі 33-го... Прожиті літа мої пішли, як вітри, круг світу".

Хворий то марив, то непритомнів, то, приходячи до пам'яті, писав щось олівцем на аркуші паперу. Забуття, непритомність і роздуми, мов сильний вихор, одривали його від реальності: "Україну катують її власні сини, ціла верхівка нації зрадила, українські пани — наче те вороння; продовжується отруєння чужою культурою і наукою, нехтування добою слави України, її минулим..."

А от Дніпро... Він і під кригою не скориться, він бущуватиме, і тільки-но визирне весняне сонечко, — порве, потрощить кайдани зими. А народ? Він не скориться! Але не треба чекати, треба, щоб сам народ — сила-силенна пригноблених — повстав на боротьбу.

А чи знатиме хто про мої думи? Чи згадають? Чи спом'януть коли?"

Отак на ложі тяжкої хвороби виспівано душею великого українського поета "Заповіт", та так виспівано, що його почув увесь світ, почули ті, що мають живу душу!

Вмикається світло. Кіносеанс завершився.

Учні пропонують варіанти назви кінофільму, одну з них записують.

3. Озвучення результатів дослідницької діяльності мовознавців.

Завдання. Слухаючи, як однокласники читають напам'ять різними мовами вірш "Заповіт" Т. Шевченка, з'ясувати лексичне значення слова заповіт.

Az ja umru, pochovejte
Me rdes na mohyle (звучить по-чеськи)

Sdemi stepe neizmerne
V Ukrajini mili (звучить по-словенськи).

Abi lany rozloziste,
I brzqeq Dniepru stromy (звучить по-польськи)

Была відна, была чутна,
Як раве бурлівы (звучить по-білоруськи).

І яко из Україне
Односе у синье море (звучить по-сербохорватськи)

Krv tyzanku, potom i ja
Rodne lanj, hory (звучить по-словацьки)

Ще оставя, ще отида
Чак при Бога в рая (звучить по-болгарськи)

Помолиться... А покуда
Я не знаю Бога (звучить по-російськи).

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом (звучить по-українськи).

Учні з'ясовують лексичне значення в українській мові слова **заповіт**.

Учитель. Чимало відповідників у різних мовах має слово **заповіт**. Найрозуміліші для нас — **запаведзь** (по-білоруськи), **завещани** (по-бурятськи), **завещание** (по-російськи), **завет** (по-македонськи та по-російськи). Наші мовознавці виписали деякі слова-відповідники, які за своїм звучанням зовсім не схожі (див. добірку мовного матеріалу ""Заповіт" мовами народів світу"):

авозламе (по-мордовськи)
васигат (по-аварськи)
васиет (по-татарськи, по-татськи)
васият (по-румейськи, по-таджицьки, по-узбецьки, по-табасаранавськи, по-башкирськи)
завет (по-македонськи)
завещани (по-бурятськи)
завещание (по-російськи)
запаведзь (по-білоруськи)
насаат (по-гагаузьки)
осият (по-болгарськи, по-карачаївськи)
осяут (по-киргизьки)
пехил (по-чуваськи)
согонь (по-марійськи)
сондрош клегім (по-караїмськи)
туренми (по-евенкійськи)
ястопсы (по-хантійськи)

4. Гра "Хто швидше?"

Завдання. Із запропонованих лексичних значень слова **заповіт** вибрати те, у якому вжите це слово як назва твору Т.Г. Шевченка. Обґрунтувати відповідь.

Заповіт — 1) офіційний документ, який містить розпорядження певної особи щодо її майна на випадок смерті, тобто передсмертна воля; 2) перен., постанов, наказ послідовникам, нащадкам; 3) те саме, що заповідь.

Заповідь — 1) біблійний або євангельський вислів — наказ, вислів-повчання морально-побутового характеру; 2) суворе правило поведінки, неухильний обов'язок.

Вислухавши відповіді товаришів, учні пропонують варіанти назви 4-го пункту плану і записують один з них.

5. Озвучення результатів дослідницької діяльності літературознавців про шлях твору до читача.

Завдання. Прослухавши повідомлення, з'ясувати його основну думку.

Орієнтовна відповідь літературознавця.

Т.Г. Шевченко "Заповіт" записав 33-ім, заключним твором до збірки "Три літа", яка охопила період його поетичної творчості з 1843 р. по 1845 р., і цим завершив її.

За епіграф автор узяв рядки з п'ятого плачу пророка Єремії: "Раби запанували над нами, і немає нікого, хто б вирятував з їхньої руки".

В автографі цього вірша заголовка немає. Однак є відомості про ще один автограф цього твору, та теж без заголовка. Між ними є деякі відмінності. Замість рядка "Поховайте та вставайте" записано "Прокинеться, брати мої", а над рядком "Незлим тихим словом" зазначено: "Тихим добрим словом". Але згодом, очевидно, чи автор, чи редактор передумав і залишив цей рядок без змін. Замість дати та назви місця написання вірша, вказаних у першому автографі, залишено тільки дві букви — Т. Ш.

У рукописному збірнику "Стихи Т. Шевченка", виготовленому І.Лазаревським, є власноручні виправлення самого поета, і цей твір має назву "Завіщання".

Як бачимо, поширювався вірш у численних списках, а ще — в усній формі. Один із варіантів потрапив за кордон — і у Лейпцигу, в Німеччині, вперше у безцензурному виданні "Новые стихотворения Пушкина и Шевченко" надрукований у 1859 р. під заголовком "Думка".

У Росії ж через 10 років побачили світ тільки перші вісім рядочків, названі самим редактором — "Заповіт". Саме ця назва і стала традиційною. Повністю поезію "Заповіт" надруковано на початку ХХ ст. у Росії, а потім — і в Україні, у Львові.

Вірш "Заповіт" — це патріотична промова: тут зображено складну гаму почуттів у формі монологу — від спокійних особистих роздумів до полум'яних закликів боротися за ідеали волі. А бойова закличність, динамічна ритміка та мужній тон викладу розраховані на активізацію мас.

Учні визначають основну думку почутого тексту і записують її як назву 5-го пункту плану.

6. "Мозковий штурм" (робота в групах).

Учитель. Про вірш "Заповіт" І.Я. Франко писав: "Поезія відзначається простотою форми, змісту, композиції і вислову, як у народних піснях, зате немає безособовості, а є авторське суб'єктивне забарвлення, ця поезія є виявом сильної благородної індивідуальності".

З'ясувати, чому так вважав Великий Каменяр, ми зможемо, виконавши запропоновані завдання.

Картка-завдання для учнів 1-ої групи

Тема та ідея твору

Довідка. Сам автор графічно строф не визначав, хоча восьмирядкове смислове членування явно відчувається. У багатьох виданнях "Заповіт" так і друкується. Кожна умовна частина має свою тему, тональність, структуру, лексику, ритм і мелодіку. Критики вважають цей твір малюнком із кількох "мазків".

Завдання. Висловити ставлення до твердження, про яке йдеться у довідці, визначити кількість частин вірша — "мазків" — і дати їм назви (відповідь обґрунтувати).

Картка-завдання для учнів 2-ої групи

Образи-символи у вірші

Довідка. Символ — умовне вираження сутності предмета, наприклад: калина — символ України. Критики у ліричному вірші "Заповіт" виділяють декілька образів-символів.

Завдання. Вилучити із запропонованих образів-символів "зайві", які не властиві поезії "Заповіт". Свій вибір пояснити.

Образи-символи

Могила — символ волелюбності, слави, героїчної історії народу; це прикмета пейзажу Наддніпрянщини, а тому бути похованим у одній з могил сприймається як вияв найвищої слави.

Дніпро — символ величчя, могутності пригнобленого народу, але нескореного, його революційної енергії.

Степ, лани — символ розкутої, вільної поведінки українців.

Кайдани — символ тоталітарного режиму.

Кров — символ, що виражає войовничість українців.

Сім'я — символ нового, вільного способу життя української нації.

Бог — найвища сила, яка визначає долю народу.

Картка-завдання для учнів 3-ої групи

Почуття

Проблеми

Елегія:
смуток, журба

Як умру,
то поховайте

Гордість

Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно...

Я (особиста)

Обурення,
протест

Як понесе з України у синєє море кров ворожу...

Народ (загальнонародна)

Заклик

Поховайте та вставайте, кайдани порвіте... (наказовий спосіб дієслів!)

Елегія:
роздум, мрія

І мене в сім'ї великій... не забудьте пом'янути...

Я (особиста)

Художні засоби поетичного твору

Довідка. Критики вважають, що мовні художні засоби сприяють емоційному наснаженню поезії. Отже, виходить: чим більше художніх засобів, тим кращим буде результат.

У вірші "Заповіт" Т.Г. Шевченко використовує чимало художніх засобів.

Епітети: "степу широкого", "Україні милій", "лани широкополі", "синєє море", "вражою злою кров'ю", "сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій", "незлим тихим словом".

Метафори: "кров'ю волю окропіте", "понесе з України у ... море кров ворожу", "все покину і полину до самого Бога молитися", "в сім'ї... новій не забудьте пом'янути незлим... словом".

Метонімія: український народ — "сім'я", Дніпро — "ревучий".

Завдання. З'ясувати, наскільки правильним є подане твердження. Дослідити, чи усі перелічені епітети є постійними. Пояснити, у яких жанрах художньої літератури зустрічаються постійні епітети. З'ясувати функцію у вірші метафор та метонімії.

Круглий стіл (поки учні трьох груп працюють самостійно, учитель проводить бесіду з учнями низького рівня навченості).

— Що цікавіше читати — вірші чи оповідання? Чому?

— Чи кожен може бути письменником? Чому так, або чому ні?

— Про що треба писати твори, щоб вони були цікавими для читача?

— Чому мрію вважають невід'ємною рисою характеру розвиненої людини?

— Про що зазвичай мріє людина?

— Чи можна назвати вірш Т.Шевченка мрією? Чому?

7. Перевірка результатів виконання завдань "Мозкового штурму".

7.1. Відповідь учня — представника першої групи, який озвучує тему та ідею твору (після відповіді товариша учні записують назву 6-го пункту плану).

7.2. Відповідь представника другої групи, який називає образи-символи вірша (після виступу товариша учні записують назву 7-го пункту плану).

7.3. Відповідь представника третьої групи, який з'ясовує особливості використання у поезії художніх засобів (після виступу товариша учні записують назву 8-го пункту плану).

8. Бесіда, у ході якої учні дають відповіді на запитання, що ведуть до висновку про динаміку почуттів та проблеми у вірші (у цей час демонструється таблиця; слова-назви почуттів та проблеми прикриті аркушами; після відповідей учнів на певне запитання відповідні аркуші знімаються).

1. Який настрій ліричного героя простежується у двох перших рядках "Заповіту"?

2. Яке почуття переполює героя, коли він розповідає про лани широкополі, і Дніпро, і кручі?

3. Яким настроєм сповнені рядки, у яких йдеться про те, "як понесе з України у синєє море кров ворожу"?

4. До якого ступеня "доростає" почуття у рядку "кайдани порвіте"?

5. Який настрій ліричного героя в останніх чотирьох рядках твору?

6. Градація — це послідовність у розміщенні. Чи можна стверджувати, що у "Заповіті" є градація почуттів?

7. На початку вірша почуття і проблеми належать ліричному героєві чи багатьом, тобто народові?

8. Чи можна вважати проблеми, про які йдеться у 4-ій і 5-ій колонках таблиці, загальнонародними? Чому?

9. Чи вирішує автор у кінці твору особисту проблему? Як саме?

10. Обрамлення — початкова, іноді кінцева частина твору, яка ніби в рамку вкладає розповідь. Чи можемо стверджувати, що за формою або змістом "Заповіт" має обрамлення?

Учитель. Отже, твір настільки є лаконічним, що з нього нічого не можна викинути і нічого не слід додавати. Такої гармонії вчився Кобзар, слухаючи сонати та симфонії Бетховена, якого вважав "майстром гармонії звуків".

8. Слухання музики Г. Гладкого до "Заповіту" Т. Шевченка.

Завдання. Слухаючи музику до "Заповіту", яку створив у 70-х роках XIX ст. звичайний учитель з Полтави Гордій Гладкий, простежити, чи збережено градацію почуттів. Намалювати чорно-білу або кольорову ілюстрацію, чи схему, чи геометричну фігуру до прослуханої музики. Пояснити свій задум.

Після прослухання музики учні розповідають про спостереження, демонструють свої замальовки, коментуючи їх, пропонують і записують назву 9-го пункту плану.

9. Озвучення результатів дослідницької діяльності літературознавців про римо-ритмічні особливості вірша (метод PRES) .

Завдання. Вислухавши відповідь однокласника, продовжити речення: "Я вважаю, що "Заповіт" має римо-ритмічні особливості, тому що... , наприклад: ..."

На дошці подано схему останніх чотирьох рядків строфи вірша "Заповіт".

Орієнтовна відповідь літературознавця.

Визначати римо-ритмічні особливості вірша "Заповіт" Т. Шевченка — все одно що розгадувати кросворд.

Строфа не виділяється, хоча логічно можна визначити 3 строфи по 8 рядків. Зі "Словника літературознавчих термінів" дізнаємося, що такі строфи називаються восьмивіршами, октавами або сициліанами.

Коли схематично записати останні чотири рядки (від слів "І мене в сім'ї...") поезії за допомогою спеціальних позначок, то з'ясується, що визначити вид стопи складно. Швидше всього стопа двоскладова, бо бачимо і хорей (він забезпечує напруженість), і ямб (він сприяє ритмічній розповіді, динаміці). Зустрічається і пірихій, який створює ефект уповільнення ритму звучання вірша.

Рима жіноча, тому що наголос падає на перед-останній склад, це сприяє перспективі, адже думка не завершена. У вірші спостерігається внутрішня рима ("і лани, і гори"; "покину і долину", "поховайте та вставайте", "незлим тихим словом").

Пауза в основному міжрядкова, іноді буває і внутрішньорядкова.

Спосіб римування визначити складно: у восьми рядках римуються другий з четвертим і шостий — з восьмим.

Учитель. Т.Г.Шевченко в своїх творах використовував непрямий порядок слів для логічного наголошування; повтори як засіб створення ефекту міркування та для зосередження уваги читача; перенесення, яке передає схвильованість автора, створює ефект уривчастої мови та пришвидшення ритму.

А ще Тарас Григорович став творцем так званого шевченківського вірша, для якого характерне вільне розташування наголосів, поєднання у одному рядку стоп різних видів, часте вживання дієслівного римування і перенесення.

10. Озвучення результатів дослідницької діяльності мандрівника стежками історії про значення поетичного твору.

Завдання. Слухаючи розповідь товариша, придумати назву почутому, озвучити її у формі окличного речення і записати як назву відповідного пункту плану.

Орієнтовна відповідь мандрівника стежками історії. Від часів Горація великі поети світу не раз зверталися до прийдешніх поколінь, висловлюючи свої найзаповітніші мрії, свою останню волю. У Петербурзькій Академії мистецтв, де навчався Т. Шевченко, велику увагу надавали вивченню культури античного світу. Шевченко був знайомий із переспівами Горацієвого вірша "Пам'ятник" Лермонтовим, Державініним, Пушкініним. Ось як звучать рядки з цього твору в перекладі М.Зерова:

*Мій пам'ятник стоїть, триваліший від міді...
Я не умру цілком: єства мого частина
Переживе мене...*

У 1836 році О.Пушкін пише власний поетичний твір і називає його також "Пам'ятник", переклад якого українською зробив М. Рильський:

*Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...
Ні, весь я не умру, я в лірі буду,
Від праху утече нетлінний заповіт —
і славу матиму...*

У цих творах — ствердження високої суспільної значимості таланту поета, що, мабуть, дало поштовх і Т.Шевченкові написати твір, який критики назвали "квінтесенцією української поезії".

Ця поезія з'явилась у найбільш критичний момент, коли гостро постало питання про саме існування українського народу. Поет кличе до зброї в ім'я родини, України, вільної нації, наказує звільнитися від пут усякої неволі — і національної, і соціальної.

Вірш "Заповіт" разом з іншими творами Кобзаря став підставою для звинувачення і заслання Т.Шевченка навесні 1847 року. Л. Дубельт, який вів справу Кирило-Мефодіївського товариства, злісно перекреслив "Заповіт", що входив до рукописної збірки "Три літа", а шеф жандармів О.Орлов назвав цю поезію "бурливою і зухвалою".

Трапилась одного разу і курйозна пригода, про яку в наші дні розповідалося у газетній статті. Якось у Лубнах мав відбутися публічний виступ хору студентів під керівництвом М.В. Лисенка. Отримавши попередження від самого справника про те, щоб не виконувалось нічого крамольного, студенти ризикнули заспівати "Заповіт". Вони нібито помилково назвали його благородіє високоблагородієм і запросили на "чай". Після невідомо скільки випитих чарок справник разом з усіма аплодував "Заповіту", лупаючи широко розкритими очима...

Учні пропонують і записують окличне речення — назву 11-го пункту плану.

11. Гра "Вірю — не вірю по-болгарськи".

Умови гри. У Болгарії похитування голови на знак згоди і заперечення має інше, протилежне значення, як в Україні. Почувши запитання, необхідно на знак згоди чи незгоди похитати головою так, як це роблять болгари.

1. Чи вірите, що є близько 500 перекладів вірша "Заповіт" 147-ма мовами світу?

2. Чи використовували цей твір як текст диктанту українські емігранти в Канаді, навчаючись грамоти?

3. Чи могло таке бути, що спочатку мелодію до твору підбирав сам Т.Шевченко, а потім близько 20-ти композиторів були у творчому пошуку музики до "Заповіту"?

4. Чи створено близько 60-ти музичних творів різних жанрів на текст "Заповіту"?

5. Чи зверталися до жанру заповіту І.Франко, Леся Українка, П.Тичина, В.Сосюра та інші поети?

6. Чи створено народними умільцями декоративну тарілку "Заповіт", вазу "І мене в сім'ї великій", рельєф (різьба по дереву) "Заповіт", однойменне живописне полотно?

7. Чи є найменший "Кобзар" (0,6 кв. мм), який відкривається "Заповітом" Т.Шевченка?

Довідка. На усі запитання слід давати відповідь "так".

11. Міні-дискусія. Наскільки доречними для назви 12-го пункту плану є слова П.Жури: "Заповіт належить до шедеврів світової поезії усіх часів і всіх народів"?

Учні висловлюють свої думки і записують назву 12-го пункту плану.

V. Підсумок уроку

1. Диференційовані завдання (підготовка усного висловлювання з метою розкриття змісту відповідного пункту плану, використання в усному висловлюванні запропонованих цитат).

2. Колективна побудова усного твору за складеним планом — прослухування у певній послідовності усних висловлень учнів (міні-дискусія).

3. Словесна баталія біля портрета Т.Шевченка (до портрета підходять двоє учнів — шанувальник творчості Т. Шевченка і скептик).

Скептик. Ю.Ваврикоч писав: "У людини болить душа тому, що вона хворіє від застуди, коли життя — засніжена зима". Якщо людина — творець своєї долі, то нащо було Шевченкові так палко пройтися болем українського народу? От і прожив всього лише 47 років, не мав ані власного будинку, ані сім'ї.

Шанувальник. Єдине, чого досяг Тарас Григорович, — це слави і волі. Адже він розхитав кріпосницьку систему, яка була раєм для експлуататорів, бо уряд, війська та панівна верхівка були заодно. А тому можна лише збагнути ту вибухову силу його поезії серед мертвої тиші, адже рабство не повинне стати нормою для існування людини на землі.

Скептик. "Ото так швидко й згас цей чоловік, мов той факел, — як писав І.Франко, — хоча світив найяснішим і найчистішим вогнем".

План аналізу поетичного твору "Заповіт" Т.Г.Шевченка

1. Автор, його місце в літературі (мистецтві).	1. Мислитель, художник, поет, що застиг у бронзі на Чернечій горі.
2. Тематичне спрямування всієї його творчості.	2. Словом і пензлем працював для свого народу.
3. Життєві обставини, що дали імпульс для написання поезії.	3. "Заповіт" виспівано на ложі тяжкої хвороби.
4. Трактування назви вірша.	4. Наказ нащадкам.
5. Історія його видання та жанрові особливості.	5. Нелегким був шлях твору до читача.
6. Тема і композиційна своєрідність вірша.	6. Вірш-малюнок закликає до боротьби за волю.
7. Образи-символи, їх значення і динаміка.	7. Образи-символи слави, величі і волі.
8. Мовні художні засоби.	8. Емоційному наснаженню поезії сприяють художні засоби.
9. Настрій та почуття у творі, його форма.	9. Гармонія кольорів і звуків.
10. Віршовий розмір, особливості рими.	10. Римо-ритмічні особливості "Заповіту".
11. Основна думка вірша та духовно-естетична цінність.	11. Висока суспільна значимість поета!
12. Мої роздуми над прочитаним.	12. "Заповіт" — шедевр усіх часів, усіх народів.

Добірка цитат до усного твору

1. "Він безсмертний, як саме життя, тому став нашою долею і заповітом" (Б.Харчук).

2. "Раби запанували над нами, і немає нікого, хто б врятував з їхньої руки" (епіграф до зб. "Три літа").

3. "Поезія, що не виростає із національного ґрунту і не відбиває кращих рис народу, з якого вийшов поет, — пустоцвіт" (М. Рильський).

4. "Поезія визначається простотою форми, змісту, композиції і вислову, як у народних піснях, зате немає безособовості, а є авторське суб'єктивне забарвлення" (І.Франко).

5. "Заповіт" належить до шедеврів світової поезії усіх народів" (П. Жур).

6. Шевченківський "Заповіт" житиме тисячі літ (народна творчість).

Шанувальник. Лише після смерті знайшло у Каневі, на Чернечій горі, вічний спокій напружене серце співця народного горя і борця за волю в Україні.

І ми сьогодні у нашій сім'ї пом'янемо Великого Кобзаря, низько схиливши голови, й покладемо квіти любові, квіти шани, квіти пам'яті, які не будуть пустоцвітом, а стануть символом продовження справи борців за щастя своєї нації.

VI. Оцінювання роботи учнів на уроці (учні підраховують кількість карток різних кольорів, отриманих за відповіді, і звітують учителеві; учитель коментує результати оцінювання).

VII. Домашнє завдання

1 (обов'язкове). Вивчити напам'ять вірш "Заповіт" Т. Шевченка і прочитати відповідну статтю у підручнику.

2 (додаткове). За складеним на уроці планом, використовуючи запропоновані цитати, скласти усний твір "Заповіт" Т.Шевченка — твір, що єднає минуле, теперішнє і майбутнє".

Історія України в містерії "Великий льох"

Т. Шевченка

Валентина Бойко,

вчитель української мови та літератури

Варвинської районної гімназії

Чернігівська обл.

Мета: проаналізувати ідейно-тематичний зміст твору; розкрити сутність алегоричних образів; учити працювати з опорною таблицею; розвивати самостійність мислення; формувати особистісне ставлення до прочитаного та вміння висловлювати й обґрунтовувати власні судження; виховувати активну громадянську позицію.

Обладнання: портрет Т. Шевченка, тексти творів, аудіозапис пісні на вірші поета, роздатковий матеріал (цілі уроку, опорна таблиця та "ключ" до містерії).

Випереджальні завдання: прочитати поему-містерію "Великий льох", поезії "Розрита могила" і "Стоїть в селі Суботові".

Хід уроку

I. Мотиваційний етап

1. З'ясування емоційного стану школярів (намалювати смайлик на березі зошита).

2. Актуалізація суб'єктного досвіду. Учні мали прочитати поему "Великий льох" Тараса Шевченка. Розповідь гімназистів про враження від твору.

3. Актуалізація опорних знань.

Вчитель. Поема є своєрідною загадкою. Спробуймо розгадати її за допомогою автора, який залишив нам дві "підказки": поезії "Розрита могила" і "Стоїть в селі Суботові".

З'ясуємо ключову деталь, яка проходить через значну кількість творів Шевченка. Це могила (йдеться про козацьку могилу-курган, а не про могилу на цвинтарі).

— У яких раніше вивчених творах вона згадується? ("Заповіт": "...поховайте мене на могилі..."; "Гайдамаки": "...од козацтва, од гетьманства Високі могили — Більш нічого не зосталось", "Гомоніла Україна, Довго гомоніла, Довго, довго кров степами Текла, червоніла. Текла, текла та й висохла, Степи зеленіють; Діди лежать, а над ними Могили синіють".)

— Які асоціації викликає у вас козацька могила? Запишіть власний асоціативний ряд. (Предки, пам'ять, сум, втрата, скарб, схованка, історія, боротьба за волю.)

— Поему-містерію, "Розриту могилу" і "Стоїть в селі Суботові" об'єднує мотив пошуку важливого для України духовного скарбу. Що це за скарб — з'ясуємо під час уроку.

II. Цілевизначення

Учні повинні знати:

- жанрові особливості містерії, її тему та ідею;
- символ "розритої могили" в творчості Шевченка;
- алегоричний зміст образів;
- специфіку бачення поетом історії України, її ключових постатей та епізодів.

Учні повинні вміти:

- назвати жанрові особливості поеми-містерії взагалі й містерії "Великий льох" зокрема;

— проаналізувати тему та ідею поеми в контексті інших творів Кобзаря.

Оголошення теми та мети уроку.

— Чи є в кого доповнення й зміни до цілей та плану уроку?

(Відповіді учнів. За потреби коригування й уточнення цілей.)

III. Опрацювання навчального матеріалу

Вчитель. На поезію Шевченка написано багато пісень. Зокрема на вірш "Розрита могила" сучасний композитор А. Середа 1991 року написав музику.

(Прослуховування пісні.)

— Наскільки вдало, на вашу думку, зрозумів і передав засобами музики почуття Шевченка композитор? Які почуття у зверненні до України? (Важкий біль, жаль.)

До Богдана Хмельницького? (Пекучий гнів, біль.)

До скарбу? (Надія.)

— Чому поет так ставиться до Хмельницького? (Шевченко вважав його угоду з Росією причиною бід України.)

— Чи все зрозуміло вам у тексті? (Відповіді учнів.)

Словникова робота:

Жид — єврей.

Німота — німці.

Перевертні — земляки, які заради користі й зиску зреклися свого українського походження і зголосилися стати росіянами.

Вчитель. Розкрийте образ "начетверо розкопана, розрита могила".

Відповіді учнів:

1. Образ "начетверо розкопана, розрита могила" асоціюється з чотирма сторонами світу: зусібіч розривали нашу землю недоброзичливі сусіди — росіяни, німці, турки, шведи, поляки, австрійці.

2. "Начетверо розкопана, розрита могила" — образ долі як хреста, що віками несе на собі Україна, не вмираючи, не слабнучи, а живучи й борючись. Бо в цій хресній долі все: і поразки, і могутня сила, притаманна українському народові, що не дає загинути у важких випробуваннях.

3. "Начетверо розкопана, розрита могила" — це образ перехрестя, тобто вибору, шансу на майбутнє, визначення для самих себе власного життєвого шляху, майбутньої долі, аби творити власну долю, треба добре проаналізувати помилки, докопатися до істини — хто ми, черпнути мудрості й любові та жити для України.

Визначення ознак містерії у поемі Т. Шевченка "Великий льох".

Містерія — (гр. таїнство, таємний релігійний обряд на честь якогось божества) — драматичні вистави на сюжет біблійних оповідей, які здійснювалися у святочні

дні на майданах міст і сіл; (у романтичній літературі I пол. XIX ст.) — символічна поема, для якої характерне поєднання фантастичного з реальним, таємничість, алегоричність, філософічність і тяжіння до драматизації.

Вчитель. Наявність алегоричних образів, образів-символів, переплетіння реальності з фантастикою, поєднання сучасного та історичного — усе це становить жанрову специфіку поеми, яку визначають як політичну містерію.

Основний містичний мотив у містерії "Великий льох" — віщування про народження двох зовсім несхожих близнят, один з яких — національний месія, рятівник України, другий — її кат.

Щоб зрозуміти всі деталі поеми-містерії, треба бути добре обізнаним з міфологією та історією. У цьому нам допоможе "ключ", який лежить у кожного на парті. Прочитайте подані відомості й відзначте те, що ви вже знаєте +, і те, чого ви не знали, але щойно дізналися -.

"Ключ" до містерії "Великий льох" Міфологія

Могила: ...розкопування могили з метою пограбування вважається великим гріхом і суворо заборонене народною традицією.

Кінець світу: перед кінцем світу мають з'явитися Христос і Антихрист, які вестимуть війну.

Льох: пов'язується з могилою, а також із культом предків.

Смерть, пошесть: ...може ходити по землі у вигляді жінки, усі, кого вона зустрічає, падають мертвими.

Переходити з відрами дорогоу: з повними — на щастя, з порожніми — на невдачу.

Дитина — до семи років безгрішна, бо несвідома своїх учинків.

Ворона — чорний птах, символ і втілення сатани.

Історія

"Юрась-гетьманенко": син Богдана Хмельницького, пізніше, в юному віці, став гетьманом. Вів згубну для держави політику, руйнуючи надбання Хмельниччини.

"Іхав у Переяслав Москві присягати": Переяславська рада 1654 року про приєднання України до Московії, умови якої були порушені Москвою і результатом стало поневолення України.

"У Батурині, як він їхав у Москву з Полтави": після поразки військ Івана Мазепи цар Петро I вирізав, не пощадивши ні жінок, ні дітей, ні старих, усе населення Батурина — столиці гетьмана Мазепи.

"Три указа накаркала на одну дорогу", "на ковану", "да шесть тысяч в одной версте душ передушила": кріпаки, які будували за царським указом залізницю Петербург — Москва, масово гинули на будівництві від нелюдських умов праці.

"У Парижі з Радзивіллом і Потоцьким три злата пропила", "Та в Сибір загнали свою шляхту": Радзивілл і Потоцький, найбільші землевласники Польщі, брали участь у повстанні 1830 р. проти Росії, після поразки емігрували до Парижа, а учасники з числа дрібної та середньої шляхти опинилися на заслання в Сибіру.

Вчитель. Переходимо до виконання іншого завдання — заповнення таблиці. Це своєрідна карта містерії. Скористаємося текстом поеми та "ключем".

Робота в групах:

перша група розкриває зміст епізодів розділу "Пори душі", друга група — розділу "Три ворони", третя група — "Три лірники").

Заповнюється права колонка.

Епізоди та алегоричні образи твору	Розкриття змісту епізодів та алегоричних образів
Три душі, покарані вічним блуканням за свої гріхи	Поет вказує на три фатальні епізоди історії України: угода Б.Хмельницького з Росією, поразка І.Мазепи, царювання Катерини II та їхні діяння настільки страшні, що будь-яке сприяння їм, навіть найменше, навіть несвідоме — тяжкий гріх, за який душі грішників не матимуть спокою аж до Страшного Суду.
Душі потрапляють у рай, коли москаль розкопає великий льох	Коли загарбники розкопають великий льох, настане кінець світу, тобто зникне Україна. Отже, доля України залежить від великого льоху. Душі вчинили несвідомий гріх, який вони спокутують вічним блуканням до кінця світу. Після кінця світу потраплять у рай, оскільки невинні.
Перша душа	Перший фатальний епізод — угода Хмельницького про приєднання до Московії. Душа покарана за те, що побажала удачі гетьману.
Друга душа	Другий епізод — поразка Мазепи. Душа покарана за приязнь до Петра I — лютого ворога України.
Третя душа	Третій епізод — влада Катерини II. Навіть несвідомий вияв немовлям приязні є тяжким гріхом.
Три ворони (українська, польська, московська) описують свої злочини перед народами	Ворони — "злі духи" трьох народів, кожна втілює в собі те зло, яке вже призвело до трагедії українського народу і може занепасти інші.
Українська ворона	Угода Б.Хмельницького, постійне запроданство, знищення Батурина, масова загибель козаків на будівництві Петербурга, загибель Полуботка.
Польська ворона	Зрада вищою шляхтою своїх обов'язків лідерів нації.
Російська ворона	Нав'язування російському народу чужих впливів (татари, пізніше німці), закріпачення українців, денационалізація української аристократії, знищення Січі. І головне — намагання загарбати не тільки землю України, а й її душу, дух її давнини.
Ворони чекають, коли буде розкопано ненависний їм великий льох	Великий льох — сховище української душі, яка залишається живою навіть у час повного занепаду.
Три лірники-каліки: сліпий, кривий та горбатий	Лірники-каліки — образ українського народу, підкреслено знижений (на противагу романтичному образу кобзаря). Говорять нісенітницю з приводу вежі, але їх зміст один: москалі та пани — загарбники не тільки України, а й усього світу.
Лірники співають пісні про Богдана	Усі українські пісні про Хмельницького — пісні поразки, несуть у собі розпач поневоленої України і гнів на нього.
Реалістична картина: москалі ведуть розкопки льоху в Богданових палатах	Переплітається реальне й містичне: москалі нібито шукають золото, і в той же час — це пошуки великого льоху, душі України.
Не знайдено нічого, окрім кістяків	Ще одне звинувачення Хмельницькому: все його добро — кістки замордованих ним же людей (уже в кайданах!).
Урядник б'є лірників за згадку про Богдана Хмельницького	Москалям ненависна навіть згадка про Хмельницького, незважаючи на всю суперечливість його ролі щодо України та Росії.
"Малий льох в Суботові Москва розкопала! великого ж того льоху ще й не дошукалась"	Сховище Душі України все ще не розкопане, тому якщо навіть усі матеріальні скарби будуть пограбовані, у великому льоху будуть духовні — дух свободи і незалежності.

Вчитель. Донедавна вірш "Стоїть в селі Суботів..." друкувався як окремих твір. Насправді ж це завершальна частина (епілог) містерії "Великий льох". Тож послухаймо цей твір.

Читає учениця.

Епілог поеми, в якому втілена основна ідея, сповнений віри у відродження нації, духовні скорби якої заховані у великому льоху й недосяжні для будь-яких воєнів-поневолювачів.

IV. Рефлексія навчальної діяльності

Евристична бесіда:

— Які ознаки драми є у творі "Великий льох" Т.Шевченка? (Три дії, по три дійові особи, діалоги, монологи, конфлікти, трагічні злами.)

— Чому раніше цей твір не друкувався? (Він мав яскраве політичне спрямування, закликав до незалежності.)

— Що уособлював образ "великого льоху"? Чи знайдуть москалі великий льох? (Україну, яка згадає про свою свободу, національну незалежність.)

Поясніть свої роздуми.

Вчитель. Учні, які мають високий рівень навчальних досягнень, складають сенкан ключових слів уроку ("Тарас Шевченко" та "Великий льох"), інші виконують тестові завдання

Пророк
праведний, нескорений
оспіває, нагадує, бореться
сповнений віри у відродження нації
Тарас Шевченко

Поет
вільнодумний, непримиренний
вболіває, викриває, закликає
борець за долю українського народу
Тарас Шевченко

Скарби
національні, духовні
зберігаються, цінуються, передаються
в душах кращих представників нації
Великий льох

Тести

1. Період "Трьох літ" охоплює роки:

- А 1842—1844 рр.
- Б 1843—1845 рр.
- В 1844—1846 рр.
- Г 1845—1847 рр.

2. Образ могили, який часто використовує Т.Шевченко у своїх творах, виступає символом:

- А смерті
- Б забуття
- В славної минувшини
- Г рельєфу

3. Різновид романтичної алегорично-символічної поеми, для якої характерні поєднання фантастичного з реальним, — це:

- А елегія
- Б медитація
- В містерія
- Г переспів

4. Образ трьох лірників символізує:

- А духовне каліцтво, виродження
- Б історичну пам'ять українського народу
- В уособлення великої культури
- Г мистецтво, яке підтримує українців у неволі

5. Визначте жанр поеми "Великий льох":

- А лірична поема-соната
- Б лірична поема-послання
- В політична поема-містерія
- Г ліро-епічна сатирична поема

6. У поемі "Великий льох" в основу зображення образів покладено художній прийом:

- А гіперболу
- Б алегорію
- В метафору
- Г синекдоху

Бесіда з учнями:

— Чи впоралися ми з визначеними на початку уроку завданнями? Що нам допомогло?

— Чи актуальна Шевченкова поезія нині? Чим саме?

— Що нового ви дізналися на сьогоднішньому уроці?

— Що було найцікавішим?

V. Домашнє завдання

Опрацювати матеріал підручника на стор. 214—220, розкрити зміст слів з поезії "Розрита могила": "Ех, якби-то знайти те, що там схоронили, не плакали б діти, мати б не журилась..."

Література

1. Светлаков В. П. Українська література. 9 клас: Матеріали до уроків. — Х.: Торсінг, 2002. — 224 с.

2. Скрижинська О. В. Українська література. Навчальні тексти. 9 клас. Для шкіл з українською мовою навчання. — Х.: ТОВ "Нова тема", 2009. — 64 с.

3. Кудрявцев М. Соціально-етична програма Тараса Шевченка в національно-історичному контексті // Дивослово. — 2002. — №5.

4. Особистісно зорієнтований урок літератури: З досвіду роботи / Упоряд. Г. Федяй, А. Фасоля. — К.: Вид. дім "Шкільний світ": Вид. Л. Галіцина, 2005. — 128 с.

"А пам'яті не перейду"

Урок за творчістю Д. Й. Іванова —

лауреата Національної премії ім. Т. Г. Шевченка 2010 року

Лариса Сорокіна,

вчитель української мови та літератури

Смілянської ЗОШ I—III ступенів №10

Черкаська обл.

Мета: ознайомити учнів з деякими біографічними відомостями про Дмитра Іванова, охарактеризувати ідейно-художні особливості збірки "Село в терновому вінку"; розвивати навички аналізу віршованого твору, зв'язного мовлення; виховувати почуття любові до Батьківщини.

Обладнання: комп'ютерна презентація, збірка вибраних поезій Д. Й. Іванова до уроку.

Епіграф: *Давно я перейшов біду.*

Сирітство, злидні, підлість, щастя.

А пам'яті — не перейду.

Дмитро Іванов

Хід уроку

I. Вступне слово вчителя. Я тримаю в руках книжку у твердій синій палітурці: на титульній сторінці обкладинки ясніє яблунева галузка, що ронить пелюстки прямо на висріблене майже в самісінькому низу ім'я автора. Це книга чернігівського поета Дмитра Іванова "Село в терновому вінку". Саме за цю збірку поезій Дмитру Іванову була присуджена Національна премія ім. Т. Г. Шевченка в 2010 році.

Ця книжка сприймається читачами як особисте одкровення автора: на кожній сторінці "горить свіча" його люблячої і зболеної "душі". Може, тому багато віршів поета читати без сліз неможливо. Як, наприклад, "Монолог з мого дитинства". Герой цього вірша — до краю виголоднілий хлопчик, зрадуваний куснем "смачненної макухи", котру мама виміняла в місті на татову шинель, біжить, аби скоріше поділитися з татом утіхою, біжить до татової могилки...

Учитель читає вірш "Монолог з мого дитинства".

Учитель. Окремі критики дорікають поету за те, що в його творах занадто багато трагічного. На це Дмитро Іванов відповів так: "Давно я перейшов біду. Сирітство, злидні, підлість, щастя. А пам'яті — не перейду".

"Не перейти пам'яті" — це доля поета Дмитра Іванова.

II. Оголошення теми уроку та мети

III. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Одні називають його "колгоспно-плавальним" поетом, інші — майстром балади, першим і, можливо, останнім справжнім поетом села, і це право кожного — оцінювати його творчість по-своєму. Одне лиш ніхто не може заперечити: такі рядки — глибоко щирі і правдиві — народжуються від небайдужості, великої любові і болю. Можливо, їх секрет — у його армійській частині біографії, а може, й у самому, сповненому випробувань житті. Спочатку воно гартувало тіло і дух поета, а пізніше привело в редакторське крісло популярної на Чернігівщині газети "Гарт", якою він керує вже 20 років.

Щоб краще зрозуміти поета, треба відвідати його творчу майстерню, розпитати самого митця про його погляди на життя і творчість. Тож скористаємось інтерв'ю, яке дав Шевченківський лауреат Дмитро Іванов кореспонденту Укрінформу після вручення найвищої національної нагороди України.

Інценування інтерв'ю Дмитра Іванова кореспонденту Укрінформу

Учень-"кореспондент". Дмитре Йосиповичу, як починався Ваш шлях у поезію? Де й коли Ви написали першого вірша і що на нього надихнуло?

Учень-"поет". Нас у мами п'ятеро лишилося, коли через півтора року після мого народження від фронтових ран помер батько. Тож дитинство не було легким. Яюсь після четвертого класу запросив мене до себе погостювати в село Веселе Кіровоградського району старший батьків брат. Поряд із ним жив головний агроном радгоспу, який мав доньку, мою однолітку, таку ж біленьку, як і я, блакитнооку. Звали її Льоля Падалко. Батько дівчинки приносив додому ранні яблука, і вона мене ними пригощала. І Льоля, і яблука мені дуже подобались, адже тоді в степовій Кіровоградщині цей фрукт був великою рідкістю. Першого вересня, вже у 5 класі, я згадав Льолю, засумував і написав чотири веселих рядочки: "Милу Льолю Падалко // Я люблю, як яблуко! // Подивлюсь, подумаю // І нехайно схрумаю". Я так захопився віршуванням, що не помітив, як підійшла вчителька. Вона взяла мою писульку і озвучила її на весь клас. Я думав, що від того вибуху гомеричного сміху вікна в класі повилітають. Потім мене довго в класі ще дражнили "Льоля Падалко".

А вже пізніше, в 11-у класі, я написав першу свою баладу "Брат", яку надрукувала кіровоградська районна газета "Зоря комунізму". Та газета, мені здавалося, так гарно пахла. І на мене вся школа задивлялась...

Учень-"кореспондент". Хто сприяв Вашому становленню як поета, спрямовував у потрібне русло?

Учень-"поет". Армійську службу я починав у Чернігівському залізничному полку, вчився там у школі водолазів. До свята 1 травня, на прохання парторга, я написав для стінгазети вірша про першотравневий бузковий день, російською мовою, звичайно. Його побачив Володимир Гоцуленко, який служив у тій же частині (поет, літературознавець, зараз він генеральний продюсер "Московського комсомольця в Україні"). Зустрівшись зі мною, Володимир прочитав усі мої вірші і порадив писати українською мовою. Сказав: "Якщо працюватимеш над собою — станеш справжнім поетом". Ну, я посміявся тоді, а він потай від мене відправив кілька моїх віршів у "Молодь України" — головну тоді молодіжну газету республіки. І їх надрукували. Радість моя була безмежна.

Учень-"кореспондент". Як з'явилася книжка "Село в терновому вінку"?

Учень-"поет". На неї мене свого часу надихнув Павло Архипович Загребельний. Ще до хвороби, коли міг говорити, він мені якось сказав: "Ну, чого ти, Дмитре, такий, вайлакуватий? Та збери з усіх своїх книжок балади, допиши нового, і вийде книжка про село, якої ще в нашій поезії не було!"

Іван Федорович Драч теж колись мені сказав: "Вам, Дмитре, вибачте на слові, пощастило на важке дитинство. Отож нічого не вигадуйте, а тільки згадуйте — і пишіть, пишіть... Колись зберете, і буде книжка, якої в нас не було". До речі, саме два великих поети — Іван Драч і Борис Олійник — найбільше допомагали мені у важкі життєві моменти. І провели аж на вершину Тарасової гори, де мені вручили премію.

Учень-"кореспондент". Ви автор десяти книжок. Це багато чи мало?

Учень-"поет". Я дотримуюсь правила, що в поезії кількість у якість не переходить. Пишу важко і не для кількості. Краще написати три вірші за рік, але щоб це були справжні вірші. Тут я абсолютно згоден із Софоклом, який, відповідаючи якось на запитання, як йому працюється, сказав: "Я три рядки пишу чотири дні". Тоді один середньої руки поет вигукнув: "Три рядки за чотири дні?! Та я за чотири дні напишу тисячу рядків!" А Софокл йому: "Не сумніваюсь. Як не сумніваюсь і в тому, що ця тисяча рядків проживе рівно чотири дні".

Учень-"кореспондент". Окремі критики докоряють вам за надмірну стражденність, трагічність, "сльозогінність" ваших творів...

Учень-"поет". Читачі мені пишуть: "У вас ті сльози, після яких не лізуть у зашморг і не кидаються з десятих поверхів, а очищення відчують". І Достоевський казав: "Поезія — це невситима жадоба чистої сльози, світлої печалі". Від якої катарсис, тобто очищення, відбувається...

Учень-"кореспондент". Незважаючи на Вашу чутливість до страждань і болю нашого народу, трагізм багатьох Ваших творів, Ви залишаєтесь людиною з рідкісним почуттям іскрометного гумору. Це Ваша природна захисна реакція чи набута?

Учень-"поет". Якби я не жартував, мене б уже не було. Тому, що маю вибухову натуру і дуже вразливу душу, — все кризь себе пропускаю. От, наприклад, писав я "Баладу про заздрість", присвячену Борисові Олійнику. Там ідеться про двох партизанів, які любили одну дівчину і потрапили в полон до фашистів. Один усю дорогу заздри в Степанові, бо й дівчина любила саме його, і помер він швидко, скрутивши комендантові дулю й отримавши кулю за це. А першому після того пальці дверима порозчавлювали, ребра перебили, зв'язали і кинули до камери. Так от, коли я, складаючи цього вірша, вийшов уночі на кухню попити кави, то випустив чашку із рук на підлогу. Я не зміг її втримати затерпими, посинілими пальцями. Я настільки вжився в цей епізод із розчавленими пальцями, що в мене два дні після того нігті боліли. Тому, слава Богу, мої вірші люди приймають серцем.

Учитель. Дякую. А тепер час відкрити книжку "Село в терновому вінку" лауреата Шевченківської премії 2010 року Дмитра Іванова та визначити її ідейно-художні особливості.

Ідейно-художні особливості віршів із збірки "Село в терновому вінку"

Назва збірки. Почнемо з назви збірки — "Село в терновому вінку". За цією глибоко символічною метафорою криється трагічна доля українського селянства ХХ століття: колективізація, розкуркулення, голодо-

мор, Велика Вітчизняна війна, масова міграція до міста. Сьогодні маємо надворі ХХІ століття. Україна стала незалежною, але сподівання на відродження села не справдилися. Дуже можливо, що Дмитро Іванов залишиться в нашій поезії першим і останнім поетом села саме тому, що закарбував у своїх віршах великі трагедії українського селянства.

І все ж у віршах Іванова переважають позитивні емоції. Пережиті трагедії, ходіння по муках тернистими дорогами не знецінюють життя як таке, а утверджують його, наповнюють найвищим змістом, що допомагає людині проявити себе як особистість.

Основні теми віршів. Зміст книжки можна розділити на такі основні тематичні пласти:

— жахиття голодомору 1932—1933 років ("Монолог з тридцять третього");

— муки і героїчна велич народу у Великій Вітчизняній війні ("Балада про заздрість", "Балада про День пам'яті", "Балада травневого ранку" та ін.);

— обпалене війною і голодом 1947-го року напівсирітське дитинство ("Монолог з мого дитинства", "Балада про гріх" та ін.);

— гіркі реалії колгоспної праці і нужденного сільського повоєнного побуту ("Балада про осінь і діда", "Балада про вину", "Балада про солдатську вдову", "Балада про пастуха" та ін.);

— важка, але водночас неймовірно радісна та красива праця біля землі ("Балада про сінокіс", "Балада про руки", "Вечір на фермі" та ін.);

— радощі, прикрощі й біди сучасної України ("Осіння баллада", "Зимовий етюд", "Балада про нічних танцівників", "Балада про білого птаха з чорною ознакою" та ін.);

— побожна і вдячна любов до матері ("Мамина балада", "Балада рідної крові" та ін.);

— туга за втраченим батьком ("Балада про малюнки доньки", "Балада про батька" та ін.);

— тихий і добрий світ малої Вітчизни: рідне село поета Тарасівка, річка Інгул ("Він стрів мене у яворах...", "Балада про заморожену Десну" та ін.)

Учитель. Прочитаємо вірш "Балада про гріх". На основі цього вірша розглянемо основні особливості поетичного світу Дмитра Іванова:

- жанр;
- ліричний герой;
- психологічний портрет;
- пейзаж;
- оповідач;
- художні засоби.

Читання учнем вірша "Балада про гріх".

Робота над текстом "Балади про гріх"

1. Поезію Іванова називають епічною. Чому? (Лірика носить оповідний характер, твори мають сюжет.) Найулюбленіший жанр Дмитра Іванова — балада. Пригадайте особливості балади. (В баладі поєднуються елементи епосу й лірики.)

2. Коротко перекажіть сюжет "Балади про гріх". Яку жорстоку правду життя розповів поет у цьому творі? (Зображені події голодного повоєнного 1947 року.)

3. Сюжети балад Дмитра Іванова літературний критик охарактеризував так: "Перед нами стрімка плинність життя, непередбачуваний розвиток подій, воїстину "кінофільм неспинний". Знайдіть у тексті балади слова, які передають стрімкий рух ліричного героя. ("Сусідів півні троїсто Мене підганяють: — *Скоріш*", "Щодоуху Удосвіт лечу над ставком"). Поясніть, чому так поспішає герой. (Йому треба встигнути врятувати сестричку і корову Рябуху від голодної смерті). Які події в баладі вам здалися непередбачуваними? (Можлива

відповідь: сторож упіймав хлопчика; Рябуха не дала молока, бо вмирає від голоду; хлопчик може врятувати Рябуху, а отже і сестру, коли дістане солому з Мокрих ровів; несподівана поява сусіда біля Мокрих ровів; мерзотний учинок сусіда тощо).

4. "...його серце кривавить мало не в кожній баладі", — говорить про трагічне емоційне звучання творів Іванова літературний критик. Як ви розумієте цей вислів? Які емоції ви переживали, читаючи "Баладу про гріх"? Що вас найбільше вразило і схвилювало?

Висновок про жанрові особливості та емоційне звучання творів Дмитра Іванова. У більшості своїх віршів поет тягнє до прямої оповіді, саме тому й працює в жанрі балади, котрий гармонійно поєднує в собі елементи епосу й лірики і передбачає у творі наявність розгорнутого й закінченого сюжету зі значною мірою емоційного напруження, тобто драматизму. Балади Іванова викликають "чисту сльозу і світлу печаль", які очищують душу.

5. Охарактеризуйте ліричного героя твору. Хто він, скільки йому приблизно років? Що ви можете сказати про його сім'ю? Доведіть, що хлопчик — духовно чиста, високоморальна людина. (Страждає тому, що чинить гріх, здійснюючи крадіжку. Кличе людей для порятунку сусіда-мерзотника). Чи погоджуєтесь ви з тим, що хлопчик має велике любляче серце? Аргументуйте свою відповідь. (Хлопчик заради спасіння сестрички йде на гріх; ризикує життям, щоб врятувати від голодної смерті корову Рябуху).

Висновок про особливості ліричного героя.

Буденні побутові історії в баладах Іванова стають ознакою часу і висвітлюють людину з її найхарактернішими рисами. Це людина конкретної долі і конкретного часу. Герої Дмитра Іванова проходять кризу важкі випробування, фізичні і духовні, що обпалюють і загартовують душу, збагачують її гирким досвідом життя, наповнюють її відчуттям історії.

6. Дмитра Іванова називають майстром психологічного портрета. Він знаходить такі художні засоби та особливі прийоми, які допомагають читачеві не лише уявити зовнішність героя, але й відчути його внутрішній психологічний стан. Знайдіть у тексті твору опис зовнішності хлопчика. В чому його особливість? (Ліричного героя ми бачимо очима сторожа: "Та ти — справжній скелет!") Який художній засіб використовує поет, щоб зобразити сильне хвилювання хлопчика, коли той пробирається на ферму? (Розгорнута метафора — "Ще й серце шалене продажно, як в бубон, у глек вибива"). Про який психологічний стан хлопчика говорить такий несподіваний епітет, як "спітнілий налигач" (під час зустрічі з вовчицею у яру)?

7. Знайдіть у тексті описи природи. Доведіть, що пейзаж у творі відповідає настрою ліричного героя, є засобом створення його психологічного портрета. (Хлопчик йде на ферму, його думки лише про їжу, тому: "І чавкає смачно, мов тісто, Багно під ногами — хоч їж...". Раптово з'являється сторож, психологічна напруга героя така, що: "В ту ж хвилину здалось, наді мною Розверзлись важкі небеса". У піднесеному настрої, з думкою про те, що здобуде солому і Рябуху "гличик налле молоком", герой поспішає у Мокрі рови: "І хмари, як піна в дійниці, Розкішно цвітуть в небесах". Сусід забирає солому у хлопчика, чий настрій різко змінюється. Змінюється і пейзаж: "В долину, туманом повиту, Сусідчин понітвився слід. А знизу, немов з того світу, На поміч гукає сусід").

8. У переважній більшості балад Д.Іванова оповідь ведеться від першої особи, але в читача складається

враження, що з ним говорить не поет, а ліричний герой. Ліричний герой говорить своєю, відмінною від авторської, часом кострубатою мовою: "І сльози підступно, злодійськи Вистрибують в мене з очей..." Така лексична неграмотність деяких фраз лише підсилює безпосередність і правду висловленого. Такі мовні особливості віршів Іванова, як-от: розмовна розкутість, численні паузи, ритмічні перебої, вставні слова, повтори, прозаїзми і розмовні вислови — створюють відчуття того, що оповідь ведеться від імені героя, а автор ніби лише спостерігає за тим, що відбувається у творі.

9. Читачі збірки "Село у терновому вінку" можуть насолоджуватися багатством поетичної мови, різнобарв'ям художніх засобів. Особливо вражає оригінальна метафоричність мови Іванова. Назвіть метафори, епітети, порівняння, які вас найбільше вразили у вірші. (Можливі відповіді: "завіси скавчать", "Безкорм'я. Жере все живе", "Легенько, мов слізка, скотивсь..." тощо.)

Висновок. В інтерв'ю Дмитро Іванов назвав ознаки справжньої української поезії: "А поезія ж наша — українська, слов'янська — цінувалася в усьому світі. За сюжетністю, чуттєвістю, співпереживання, вибуховість, метафоричність, яка викликає хвилю почуттів".

Запитання. Як ви гадаєте, перелічені риси "справжньої української поезії" характерні для творчості Дмитра Іванова? Поясніть.

Учитель. Найцінніше з творчого доробку поета — це оповідні балади. Проте знаходимо в нього й цікаві зразки традиційної лірики. Читати ліричні вірші Дмитра Іванова — це утішати душу красою, яку поет не лише тонко відчуває, а й вишукано зображує своїм словом.

Ліричним віршам Іванов найчастіше довіряє три особливо значимі для нього мотиви:

— вдячну синівську любов до матері ("Мама їдуть додому...", "Балада маминих журавлів", "Літо за літом минає..." та ін.);

— своє побожне ставлення до найпрекраснішого і найдраматичнішого з почуттів — кохання ("Я все забув. Зміліла пам'ять...", "І коли од виснаги в засніжжі..." та ін.);

— захоплення перед красою рідної природи ("В травні пада не дощ — а золото...", "По всій Тарасівці горять сади...", "Повернення весни" та ін.)

Пропоную послухати ліричні вірші Дмитра Іванова зі збірки "Село в терновому вінку" у виконанні наших кращих декламаторів.

На фоні ліричної мелодії

Учень.

Літо за літом минає...

Мамо, невже Вас немає?!

Мамо, присніться мені

Та поговорим хоч в сні.

Скажете, де Ви спинились,

Як Ваша хата нова...

Ви вже там з батьком зустрілись?

Ви вже тепер не вдова?

Учениця.

Мамо, нема журавлів.

Восьму весну їх не бачу!

Ходить мій сум по землі,

По-журавлиному плаче:

"Де ж ви, веселики, де ж?!

Чом не вернулись додому?" —

"Марно ти, братику, ждеш —

Ми не об'явимося знову.

Вже біля рідних озер

Нам більше не веснувати.

Ми журавлієм тепер

Там, де живе твоя мати,

Там, де твій батько й прадід

Орють, і сіють, й жнивують,
І, як колись білий світ,
Цей світ
Насущним годують..."

Учень.

В кімнаті —
натомлена тиша.
Ти спиш.
За вікном у дворі
Вітрець пустотливо колише
Кульбаби нічних ліхтарів.

А я
в чорну магію
ночі
Вдивляюсь,
й так хороше чуть,
Як серце
твій
подих лоскоче
І коси між пальців течуть.
І в очі
зорить
лебедино
Оця безпорадність твоя...
Ти в світі —
найкраща,
єдина...
А мати крізь далеч:
— А я?

Учениця.

Ми більше не зустрінемося з тобою.
Ми житимем,
Як небо із рікою:
Воно — у ній,
вона — у нім.
І люблю їм,
і горе їм.

Учень.

Весна бузками підпала
Твоє сліпе й глухе вікно.
Ти ще нікого не любила.
А я люблю.
Тебе.
Давно.

В полоні мрійного розмаю
Ти ще не знаєш, далєбі,
Що ці скарби пахкого маю
Усі — тобі,
тобі.
Тобі!

До тебе всі стежки приводять,
Для тебе — щєбети гаїв,
Де солов'яточок народять
Безсмертні наші солов'ї.

Не встигнуть збутись квіту віти,
Як я вагання допалу
І принесу тобі... не квіти —
Своє зачасне
"люблю".

Якщо ж полюбиш кого-небудь,
Я це в собі переболю,
Бо я
за себе
і за тебе,
За нас обох
тебе люблю.

Учениця.

Весна шаліє над Десною,
І ми цілуємось з тобою.

Тумани літні йдуть водою,
А ми цілуємось з тобою.
Вже осінь повела бровою,
А ми цілуємось з тобою.
Зима реве вітрів ордою,
А ми цілуємось з тобою.
Двадцятий вік проплив Десною,
А ми —
цілуємось
з тобою!...

Запитання. Чи погоджуєтесь ви з думкою літературного критика: "Таку поезію неможливо аналізувати і навіть незручно оцінювати"?

Учитель. Поезія Дмитра Іванова не лише очищує, чарує, захоплює... Вона ще й дивує. Я пропоную вам у парах прочитати запропоновані поезії та визначити, чим дивує читачів вірш Дмитра Іванова.

Робота у парах

I ряд

Прочитайте вірш "Колискова". Які художні засоби використовує поет у цьому вірші? Які поетичні символи України наявні у творі? Які почуття викликає цей вірш?

II ряд

Прочитайте вірш "Він стрів мене у яворах". Які художні засоби використовує поет? Чому цей вірш ви-кликає здивування?

III ряд

Прочитайте вірш "Червень". Які художні засоби використовує поет у цьому вірші? Що незвичайного у композиції вірша "Червень" ви помітили? Якого звучання набуває вірш з такою композицією?

Учні демонструють результати роботи.

IV. Підсумок уроку

"Трихвилинне есе". "Мої враження від зустрічі з поезією Дмитра Іванова"

Учні зачитують свої творчі роботи.

Учитель. Завершити наше знайомство з лауреатом Шевченківської премії 2010 року Дмитром Йосиповичем Івановим я пропоную останнім запитанням до поета.

Учень-"кореспондент". Отримання Шевченківської премії зобов'язує, мабуть, і далі активно працювати. Як ця нагорода на Вас вплинула, чи не стане вона ризиком під Вашою творчістю, не розслабить Вас?

Учень-"поет". Я знаю, що слава — товар невигідний: коштує дорого, а зберігається недовго. Тому планку треба тримати завжди, щоб вона на жоден міліметр не опускалася. Тобто бути у вічному пошуковому русі. Я працюю і маю намір віршувати й надалі. Хочу також діждатися часу, коли справдяться такі написані мною рядки:

*Колись одужає Дніпро,
На прах розвіється руїна,
Колись повернеться ДОБРО
І скаже: "Здрастуй, Україно!"*

V. Домашнє завдання. Прочитати вірші Дмитра Іванова: "Балада про черевики", "Балада мужності", "Балада про білого птаха з чорною ознакою", "Балада повернення". Написати твір-відгук "Балади Дмитра Іванова — поезія обпеченого любов'ю серця".

Використані джерела

1. Іванов Д.Й. Село в терновому вінку: Поезії / Передмова Л.Талалая. — Чернівці: "Трійця", 2008. — 368 с.
2. Тихолоз С. Голос обпеченого любов'ю серця // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2010. — № 2. — С. 92 — 101.
3. <http://vsesvit.com>
4. <http://monitor.chernigov.net>

І. Світличний — сповідувач Шевченкового слова

Оксана Єременко,

кандидат філологічних наук

Сумський ДПУ ім. А.С.Макаренка

Валентина Кравченко,

кандидат філологічних наук

Запорізький національний університет

У "Золотій книзі української еліти" читаємо: "Навряд чи можна собі уявити "шістдесятництво" — літературно-мистецьке та політико-культурне відродження України 1960-х без неординарної постаті Івана Світличного, талановитого літературознавця..., який "володів даром відчувати талант..." [4, 374]. Про І.Світличного писали С.Глузман, М.Горбаль, І.Добрянська, І.Жиленко, С.Карнаух, С.Кириченко, І.Коселівець, Г.Костюк, М.Коцюбинська, О.Неживий, Є.Сверстюк та інші. Життєлюбність, енергія його діянь як літературознавця і поета породжує бажання осмислити його творчий набуток, в основі якого — людина, її взаємозв'язок зі світом.

Мета цього дослідження — заглибитися й осмислити ідейно-художню концепцію І.Світличного, змоделювати образ поета — сповідувача Шевченкового слова.

Літературно-мистецьке оточення І.Світличного — Алла Горська, Василь Голобородько, Іван Драч, Іван Дзюба, Ігор Калинець, Василь Стус, Василь Симоненко, Євген Сверстюк та багато інших — говорять про його незаперечний авторитет серед побратимів по перу, бо "...розкритий душею до всіх, він просто випромінював світло довіри, щирості і найглибшої поваги до людей" [5, 53].

Коли сотні тисяч, мільйони людей у СРСР мовчали, такі диваки-одинаки як І.Світличний наважилися говорити і писати, і тому "...з порогу 1972 року нова хвиля репресій зміла і понесла на схід Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Василя Стуса, Славка Черновола, Ірену Стасів... *окрасу української інтелігенції* (— курсив наш)" [3, 16]. Вирок І.Світличному — сім років суворого режиму і п'ять років заслання. С.Глузман згадував, що І.Світличний тоді став лідером. Обережність, мужність, земний здоровий глузд, великий життєвий досвід якось непомітно для нього самого зробили його людиною, до слів якого прислухалися всі, чия поведінка в таборі визначалася моральною позицією опору змові й брехні. І далі констатував, що в тяжкі години "Іван випромінював певність. Ми тяглися до нього, так само приреченого, як і самі, з якоюсь підсвідомою надією" [1, 103]. Він гуртував навколо себе однодумців, які сповідували правду, тих, хто намагався протистояти несправедливості.

Він любив жити, а понад усе — творити. Поезія І.Світличного виросла із традицій і переросла їх, бо загострені відчуття в'язня здатні глибоко сприймати багатолікий світ, а значить, розуміти людську сутність. У ній відгомін "Слова о полку Ігоревім", чуються великомудрі Глібівські сентенції, відчувається Франкове "Який я декадент?", вгадуються шекспірівські сонети.

Зрозуміло, що могутній вплив творчості Т.Шевченка на кожного українського письменника — незаперечний. І.Світличний зізнавався, що полум'яне слово Коб-

заря він полюбив змалку. Відчутну роль тут відіграла схожість епох, у яких довелося творити обом поетам. Обидва були невольниками, кинутими за ґрати, і протистояли панівному режимові: один — царському, інший — більшовицькому. Т.Шевченко жив у часи національного відродження, що охопило всі слов'янські народи, а І.Світличний жив у страшні часи нівеляції людської особистості. І саме Шевченків дух у часи духовного й фізичного ув'язнення був отією підбадьорливою силою, а її інтонації органічно ввійшли в невольничу поезію І.Світличного, в ті "чорні, зганьблені, злочинні переґвалтовані роки" [9, 148].

М.Коцюбинська писала, що у статті "Духовна драма Шевченка" І.Світличного "той же мотив", що і в його "ґратованій творчості" [6, 16]. Вже сама назва статті передбачала розповідь про особистість Т.Шевченка. Але починається вона моральною сентенцією з його поеми "Катерина": "Кохайтеся, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі — чужі люде, / Роблять лихо з вами" [12, 92]. Далі йде мова про історію Катерини, власне про трагедію героїв творів Т.Шевченка. Логічним є висновок про те, що духовна драма жінки — це горе всієї України, яке поет сприймав близько до серця, бо всі "знедолені і зневажені ...занапащають своє життя, гинуть, божеволіють, всі вони переживають страшні трагедії, кожен свою і кожен по-своєму, але в глибинній суті своїй їхні долі — то варіанти або фрагменти єдиної, спільної для всіх жаклиивої всенародної трагедії..." [9, 98], проти якої збунтувалася поетова душа. Моральна деградація народу — оце та духовна драма Т.Шевченка. І.Світличний глибоко розумів сутність Шевченкових мук: "Драма його зародилася на самому початку творчої біографії, зріла протягом кількох років і своєї кульмінації сягнула в період "Трьох літ", а потім, то затихаючи, то підсилюючись, звучала на високій трагічній ноті протягом усього поетового життя" [9, 102].

Як відомо, до власних творів І.Світличний був вимогливим. Впадає в око його увага до епіграфів, взятих із української класики — творів Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, В.Стуса, І.Драча. Обрані епіграфи є своєрідним ключем до розуміння концепції, художньої образності творів І.Світличного, тим компонентом художньої системи твору, який передує текстові і "освячує" його авторитетом цитованого джерела. Слушною є думка І.Франка, що "... для історика літератури дуже інтересний такий факт, де можна студіювати якогось письменника, маючи під руками джерело, з котрого він черпав, взіреть, на котрім вправлявся, і можучи оцінити, що він узяв з того джерела, а що вложив свого в даний твір літературний" [11, 56]. Цитовані рядки І.Світличним, ввібравши всю сутність авторського тексту, служать йому своєрідною прелюдією, яка настроює читачке сприйняття на смислово-емоційну хвилю.

Варто наголосити, що особливим авторитетом для І.Світличного був Т.Шевченко, його поетичне слово, про що свідчить творчий доробок. Звернення до поезії Т.Шевченка було не випадковим, а використання — не зовнішньо-показним, адже епіграф відіграє важливу роль для характеристики епохи, у яку жив І.Світличний. Шевченківськими епіграфами супроводжуються записи у тюремному щоденнику дисидента "**Гратовані сонети**", які "можна вважати художньою документалістикою своєї доби" [2, 208]. І.Світличний був упевнений, що "вибір саме форми сонета (у цій збірці лише кілька поезій "поза сонетами") не випадковий: цю безсмертну чотирнадцятирядкову строфу дається належно опанувати лише людям певного рівня культури, здатним інтелектуально дисциплінувати себе" [7, 11]. Специфіка художнього мислення Т.Шевченка найбільше імпонувала І.Світличному: рядки епіграфів до сонетів виконують кілька функцій — прояснюють їх основний мотив, вказують на лейтмотив твору та емоційну підготовку читача до сприйняття основного змісту, його настрою, інтонаційного характеру, виконують стилістичну роль творення ключової тези твору, є засобом характеристики психологічного стану.

Епіграфом до сонету "**Інтродукція**", що відкриває "Гратовані сонети" (Світличний І. Гратовані сонети. — Мюнхен, 1977), служить строфа Т.Шевченка: "Не для людей, тієї слави, / Мережані та кучеряві / Оці вірші віршую я. / Для себе, братія моя!" [12, 121]. "Ці рядки створюють відповідний настрій, що так необхідний авторові для самозахисту, самозбереження, самоутвердження. Духовна опора на ще одного політв'язня, свого геніального попередника — Тараса Шевченка, дає наснагу поетові — "ганебному зекові, державному злодієві", що був "живцем вмурований у склеп", — ожити й боротися" [2, 210]. Так само І.Світличний "забагає евфоній і мелодій" [9, 138] не з тим, щоб здобути слави, а щоб вилити сердечний біль.

Відповідно до ретельно підібраних епіграфів із творів Кобзаря — "Ми серцем голі догола!" [9, 146] ("Во Іудеї во дні они..."); "Не нарікаю ні на кого..." [9, 147] ("Не нарікаю я на Бога"); "У нас нема / Зерна неправди за собою" [9, 156] ("Доля"); "Бий поклони! / І плоть старечу усмирйяй" [9, 166] ("Чернець"); "Не варт, ей-богу, жить на світі!.." [9, 185] ("Москалева криниця") — зберігається і тональність поезій І.Світличного. Цитування автором рядків свідчить про намагання поета знайти підтримку власним думкам, життєвим крокам, та, врешті, словам у побратима по духу, який також сходив на власну Голгофу.

Епіграф у І.Світличного поліфункціональний. Так, у стильовому плані епіграф "Ми серцем голі догола!" у поезії "**Тюрма**" є елементом композиції, зливається з текстом, формує його кульмінаційну і вступну частину, відіграє роль передмови. Шевченкові тональності виявляються в поезії "**Сонет вдячності**" І.Світличного на рівні стилізації твору як мистецького прийому. У сонетах "**В.Стусові**" та "**Чернець**" епіграфи виконують нетрадиційну функцію — підтекстового висловлювання.

Шевченківськими ремінісценціями перейняті поезії І.Світличного "**Самота**": "Сиди / І нічогісінько не жди / Із заґратованої волі" [9, 139] — у Т.Шевченка: "Сиди / І нічогісінько не жди!.." [12, 359]; "**Відчай**": "І друг продасть за копу срібла, / Весь світ гармонії і світла / Не вартий мерзлого лайна" [9, 144] — у Т.Шевченка: "За шмат гнилої ковбаси / У вас хоч матір попроси, / То оддасте" [12, 97]; "**Тюрма**": "І люди — стовпище моголів / З кокардами, а серцем голі: / Кричать, а мова в них німа" [9, 146] — у Т.Шевченка: "Німець скаже: "Ви моголи". / "Моголи! моголи! / Золотого Тамерлана /

Онучата голі" [12, 350]; "**Люблю Вітчизну...**": Мене карали, / І я любов свою носив / Поза Аралі" [9, 150] — у Т.Шевченка: "Недавно я поза Уралом / Блукав... [12, 282].

Про спадкоємність Шевченкових традицій свідчать і назви поезій І.Світличного "Чернець", "Сон" та інші. У поезії "Тюрма" бачимо таку ж іділічну картину, як і уві "Сні" ("На панщині пшеницю жала...") Т.Шевченка: "...в неволі / Мені приснилася тюрма. / .../ Ні ґрат нема, / Ні варти. І всього доволі" [9, 146]. Але це сон людини нової доби.

У центрі філософсько-художнього образу світу обох митців стоїть не абстрактна людина, а особистість, яка ввібрала у себе весь зміст і значення духовності часу, котрий їх породив. Т.Шевченко у багатьох своїх творах, пов'язуючи зміст життя окремої людини з суспільним оточенням, показав, що людина безсила сама по собі не через відсутність сильних рис характеру, а внаслідок нелюдських умов життя, штучно створених панівною верхівкою. До людей І.Світличний апелює так само, як Т.Шевченко, бо вірить у них: "Та чисте збережіть ім'я: / Ми — люди! люди!" [9, 150]. Серед неодноразових звернень у Т.Шевченка знаходимо: "О люди! Люди небораки!" [12, 363].

І.Світличний вірив у могутність слова, як і пророк українського народу, котрий прагнув возвеличити "малих отих рабов німих" і на сторожі коло них поставити слово [12, 281]. Пам'ятаємо хрестоматійні слова Т.Шевченка про благання Господа, щоб правда не пропала, щоб слово не вмирало. Він був упевнений: "Прорветься слово, як вода, // І дебрь-пустиня непоплита, // Зцілющою водою вмита, // Прокинеться..." [12, 284]. І.Світличний додав: "Я вірю в риму, / У силу слова незбориму...", "Першопочаток чину — слово" [9, 176].

Продовжила свій розвиток у поезії І.Світличного започаткована Т.Шевченком естетика митця, дєвості його слова, яку можна прирівняти до сили слова Божого. І.Світличний стояв біля витоків теоретичних основ естетики молодого покоління поетів-шістдесятників, намагаючись, на нашу думку, досягнути й дійти до сили Шевченкового слова, надати йому такого ж громадянського звучання, такої ж естетичної виразності, яка є основою красного слова поета.

Близькі І.Світличному й ті загальнолюдські ідеали, що були святинями для Т.Шевченка, — любов, істина, добро, Україна: "Ненавиджу в загон закуту / Самодержавність глупоти, / І глупотою безбач гнуті / У три погібелі хребти. / Вітчизно послуху тупого! / Ненавиджу...бо так люблю, / Що прокляну за тебе Бога, / За тебе душу погублю" [8, 192]. Він вірив, що буде "щастя тому..., хто дбає про спільне добро свого роду" [8, 196], про народ, про Україну.

"Апостолом правди і добра" [8, 193] називав себе І.Світличний, бо він — "гармонія сама", і в його мріях і "видах" "зерна неправого" не було. Т.Шевченко так само не лукавив, і "зерна неправди за собою" не мав.

Отже, поділяємо думку О.Томчук, що "шевченківські мотиви, відповідні цитати, епіграфи у ліриці дисидентів є своєрідним ключем, що підтверджує типологічну близькість світоглядної та естетичної концепції до філософської системи Т.Шевченка" [10, 130].

Т.Шевченко — авторитет І.Світличного, слово якого для нього було художнім орієнтиром. За зовнішньою подібністю відчувається глибинний зв'язок близьких по духу поетів, що можна пояснити багатьма чинниками: атмосферою епохи, психологією, орієнтацією творчих принципів. У них єдина формула існування й філософія життя, і одна мета — служити народові.

Література

1. Глузман С. Уроки Світличного // Сучасність. — № 2. — 1995.
2. Добрянська І. Праця над словом — це стиль його життя // Український літературознавчий міжвідомчий науковий збірник. — Вип. 65. — Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002.
3. Жиленко І. Homo feriens // Сучасність. — № 9. — 1997.
4. Іван Світличний // Золота книга української еліти. Інформаційно-іміджевий альманах: У 6-ти т. — Т. 2. — К.: Євроімідж, 2001.
5. Іванисенко В. Він дарував нам світло // Дніпро. — № 7—8. — 1995.
6. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник // У мене — тільки слово. — Харків: Фоліо, 1994.

7. Світличний І. Гратовані сонети. — Мюнхен, 1977.
8. Світличний І. Знищення інтелекту "об'єктивними факторами". До 10-річчя з дня смерті Івана Світличного // Кур'єр Кривбасу. — № 158. — 2003.
9. Світличний І., Світлична Н. З живучого племені Дон Кихотів. — К.: Грамота, 2008.
10. Томчук О. Тарас Шевченко у філософсько-естетичній системі українського дисидентства // XXXII наук. шевченківська конференція: Матеріали. — Луганськ, 1998.
11. Франко І. Іван Вишенський і його твори. Збір. тв.: У 50-ти т. — Т. 30: Літературно-критичні праці (1895—1897). — К.: Наукова думка, 1981.
12. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12-ти т. — Т. 1., Т. 2. — К.: Наукова думка, 2001.

УДК 371.3:82-13+82-14:821.161.2

Інтерпретація змісту балад Т. Шевченка "Причинна" і "Тополя"

Оксана Глеб,

викладач української мови і літератури
Івано-Франківського коледжу
Львівського національного аграрного
університету, пошуковець
Івано-Франківськ

У статті "Інтерпретація змісту балад Т. Шевченка "Причинна" і "Тополя" науковець розглядає загальновідомі балади під новим кутом зору.

Ключові слова: балада, інтерпретація, художня цінність, сфера почуттів та емоцій.

Творча спадщина Т. Шевченка вже давно стала об'єктом досліджень багатьох вчених-літературознавців. Існує чимало різних тлумачень певних творів цього поета. І це не дивно, адже кожен українець, знайомлячись із геніальним надбанням Кобзаря, знаходить у безсмертних текстах свою мудрість. Водночас сучасне покоління школярів живе в епоху надміру інформації, яку молодій людині важко систематизувати. Потреба засвоєння великої кількості необхідних знань під час вивчення будь-якого предмета призводить до того, що така інформація схоплюється поверхнево, адже переважно її зміст подається у вигляді фактів для запам'ятовування чи тестів для перевірки основного, що в сукупності навряд чи може сприяти розвитку духовності школяра. Уроки літератури не стають винятком з цього правила. Тому, наповнюючи заняття великою кількістю фактів для розвитку інтелекту школяра, не варто оминати увагою й те, що учень — це Боже творіння з високорозвиненою сферою почуттів та емоцій, і чи не найважливіше завдання шкільного курсу літератури — розвивати духовність, багатство внутрішнього світу кожної юної особистості. Кожне словесне втілення тільки називає почуття, а чуттєве — ще й виражає. Саме вираження й дає авторові можливість оприлюднити, а читачеві-реципієнтові — вловити ті глибокі процеси психіки, які неможливо зафіксувати за умови простої констатації (називання) факту. Вивчаючи ранні балади Т. Шевченка, вчитель повинен запропонувати учням такий тип аналізу твору, який забезпечував би формування читача, що вміє розуміти й відчувати письменника та його героїв, а ознайомлення з літературним твором стало би реальною можливістю вияву власної творчості і вдосконалення духовного світу молодої людини.

У наш час нелегко пояснити пересічному учневі, в умовах якої депресивної для творчої особистості епохи

жив Тарас Шевченко і що криється у змісті й підтексті його геніальних творів. Тим часом тло історичного періоду, як і життєпис митця, завжди накладається на світогляд, стиль, тематику, власне, на весь можливий розвій таланту обдарованої особистості. Тож розпочинаємо інтерпретацію змісту Шевченкових творів, пов'язавши їх із життєвим шляхом поета. Це стане основним кроком до подолання байдужості школяра у навчанні. Як відомо, перші балади "Причинна" і "Тополя" поет написав ще в зовсім молодому віці. У цей час він захоплювався романтичною поезією: "Вона відволікала його від важких життєвих реалій, допомагала забути у мріях. Романтики змальовували світ таким, яким його хотіли бачити, вони відмежовувались від грубої життєвої правди... Письменники-романтики виявляли значний інтерес до минулого свого народу, захоплювались фольклором і намагались використати його скарби [9, с. 17]". Українські поети-романтики Л. Боровиковський, А. Метлинський, П. Гулак-Артемівський любили використовувати у своїй творчості жанр балади, адже саме він був найбільш пристосований для вираження їхнього світогляду. До цього ж ліро-епічного жанру звертається у ранній творчості й Т. Шевченко.

Що ж таке балада як літературний жанр? Слово "балада" походить з латинської мови і означає "танцюю": *Балада* — "це невеликий ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного або героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом [12, с. 43]". Жанр балади властивий не тільки для романо-германського, а й для східнослов'янського фольклору. У творчості українських романтиків основним джерелом балади було народне повір'я і народна балада, зведені до рівня естетичної цінності. Ознаками балади є невеликий обсяг, широка узагальненість, відсутність

деталізації, наявність кількох дійових осіб, напружена драматична сюжетність, тяжіння до фантастичного: "Українська народна балада не знає беззастережного панування фантастики, в ній рідко діють фантастичні істоти, темні сили... Почуття героїв балади гіперболізовані, для балади обираються особливо драматичні ситуації, тон балади здебільшого тривожний, похмурий..., але в цьому баладному забарвленні відчутні реальні життєві ситуації, почуття, стосунки [10, с. 275]".

Перша з усіх відомих нині балада Шевченка "**Причинна**" була написана в 1837 році. У цей час авторові було лише 23 роки. Здавалось би, час розквіту людини, навчання, кохання! Але ж наш поет тоді був ще кріпаком у пана Енгельгардта... Мабуть, молодий Т. Шевченко, учень російського художника Василя Ширяєва, а згодом — вільний слухач Петербурзької Академії мистецтв не тільки читав твори поетів-романтиків, а й сам робив перші кроки у власній поетичній творчості. Очевидно, прочитавши баладу Левка Боровиковського "Молодиця", Тарас Григорович спробував творчо позмагатися зі своїм попередником. Обидві поеми мають багато спільного, зокрема, у зачині. Наприклад, у Л. Боровиковського читаємо: "Ватагами ходили хмари; / Між ними молодик блукав; / Вітри в очеретах бурхали, / І Псьол стогнав і клекодав. // Шуміли верби... рвалось листя: / Гули вітри попід мостом... / На пні сиділа молодиця, / Підперши щоку кулаком [5, с. 74]". Як зрозуміло з наведеного уривка, у Л. Боровиковського нема ні панорамної широти, ні грізної величі природної стихії, яка домінує над усім в епілозі до поеми "Причинна" Т. Шевченка. Героїня твору Л. Боровиковського — млява, інертна, виписана статично одружена молода жінка. Хоч вона сидить у глибокій зажурі, проте жодним кінетичним рухом не видає спектру своїх страждань. Вчинок ліричного об'єкта в поемі "Молодиця" зрозумілий, але не зовсім логічно впливає з прологу: стоїчний спокій і раптове рішення погубити власну душу слабо ув'язуються в одну колізію, а передсмертний зойк "Прощай!.. ти мій..." — і вниз шубовсь! [5, с. 75]" — вимагає якогось упущеного автором епізоду (наприклад, привида коханого). Змістовні упущення автор поеми "Молодиця" компенсує ліричним началом твору й обрамленням, яке завершує підтекстову думку про те, що нічого в світі не змінилося від передчасної смерті ще однієї нещасної людини. У Т. Шевченка акценти логічні й дії дівчини вмотивовані навіть у тому випадку, якщо такою мотивацією є навіть її неприємний стан, ворожбитське наслання, причинність. Як відомо, в народі причинною називали божевільну людину. Але в Шевченковому творі героїня постає перед нами не як невиліковно хвора, а як людина у стані тимчасового розладу психічної норми, що викликано насланням чарів, тобто та, якій "спричинено" душевну хворобу. Балада Т. Шевченка розпочинається описом бурі на Дніпрі. "Пейзажна картина настільки сильна, що розгул стихії набирає значення бунту в природі, душі поневоленої нації. Ось чому, підсвідомо вловлюючи такий мотив, українці так люблять цей уривок і часто співають його [13, с. 249]". Перший рядок "Причинної" є найбільш знаний в народі як початок пісні "Ре-ве та стогне Дніпр широкий". Закономірно, що буря на Дніпрі-Славутич і негода на річці середньої величини Псьол — незіставні речі. Згадаймо фразу М. Гоголя про те, що не кожен птах долетить до середини Дніпра. Й хоча в цьому реченні маємо яскраво виражену гіперболу, подібне аж ніяк не надається для атестації ріки Псьол.

Історія створення пісні на слова прологу-пейзажу до поеми "Причинна" така. Відомий факт із життя вчителя словесності Белградської чоловічої гімназії Данила Крижанівського, який був палким шанувальником і добрим знайомим Марка Кропивницького. Відвідуючи вистави за

участю цього актора, Д. Крижанівський щоразу був сповнений якимось незвичайним піднесенням, і за це він вирішив віддячити корифею, написавши пісню. А слова до музики знайшлися одразу — "Ре-ве та стогне Дніпр широкий..." Т. Шевченка. Коли М. Кропивницький заспівав цю пісню у п'єсі "Дай серцю волю, заведе в неволю", в залі відбувся емоційний вибух: глядачі вистави підхопили пісню, а поліцейський, що був присутній, вирішив, що розпочався бунт, і виставу було перервано. Проте геніальна пісня пішла в народ. Чому ж саме перші рядки балади "Причинна" стали народною піснею? Очевидно, найкращим поясненням буде наявність у творі центрального образу Дніпра, архетипної для українців ріки, який став для народу символом власного духу. Григорій Ключек підкреслює: "Немає сумніву, що образ Дніпра, поданий у початковому фрагменті балади, "ліг на душу" народові, назавжди в його образну свідомість. Але таке могло статись тільки за умови високої художньої досконалості тексту, з якого постав цей образ [9, с. 29]". Отже, у першому рядку твору закладений елемент, що є виразником внутрішньої української свідомості. Словосполучення "Дніпр широкий", який "ре-ве" та "стогне", вибудовує в уяві читача штормову й повноводну, як море, ріку, повноводну артерію України. У цьому рядку закладена надзвичайна художня енергетика. Читаючи наступні рядки, можна побачити чудові картини місячної ночі, у яких відбилась майстерність Шевченка-художника. Закономірно, що підвищений стан тривожності, очікування невідвратної біди навіює читачеві саме початок балади "Причинна". На фоні таємничої природи з'являється дівчина: "Схвилюваність автора набуває особливого піднесення, коли він розповідає про трагізм дівчини-сироти, якій не судилось зазнати звичайного людського щастя — мати свою сім'ю [9, с. 48]". Буря душевна, що позбавила дівчину розуму, зіставляється з бурею над нічним Дніпром. Серце поета сповнене великим болем, який призвів його до зміни ритму розповіді у монолозі "Така її доля...". Уривок має обрамлення, бо закінчується продубльованими рядками. Цей уривок може існувати й самостійно, і в контексті балади, більше того, ліричний відступ написаний у формі думки, жанр якої Шевченко часто апробував у ранній період своєї творчості.

Далі автор підводить читача до зовсім іншої картини. Змінюється спокоем розбурхана природа, буря вщухає, все завмирає, наче в передчутті якогось нещастя. Природа Т. Шевченком подана живою істотою, котра ніби живе одним життям з людиною. У такий момент з'являються русалки. Ознайомлюючи учнів із тлумаченням значення слова "русалки", вчитель дає їм можливість зрозуміліше сприйняти образи цих істот з народної міфології у Шевченковому творі. З одного боку, русалки — це витвір уяви, тобто елемент казковості, фантастичності, а з іншого — вони є реальними істотами, бо це загублені душі. Отже, джерелом фантастичного в творі є реальний світ. У Шевченка, як акцентує Микита Боженко, "це діти покриток, жертви панської розпусти [3, с. 13]", а також "дівчата або молоді жінки, котрі під час купання втопилися. Утоплениці-русалки на віки вічні відійшли від буденного земного життя й переселилися в таємничу сферу, на дно глибоких рік і озер, у казкові палати, що чудом збудовані з прозорого кришталю... Русалки не мають на собі одягу, вони голі, у них біле знекровлене тіло, довге хвилясте волосся, зелене, як трава, стан високий і гнучкий, а очі палкі й сині, як морська глибочинь... Вийшовши з води, русалки сідають на березі, розчісують своє довге волосся або беруться за руки і водять дивовижні, з таємничим шепотом, хоро-води... Русалчині пісні небезпечні: хто їх почує, той, як зачарований, підійде близько до русалок, а русалки тоді заманять його до себе, візьмуть у своє коло, будуть

бавитися з ним, а потім залоскочуть і затягнуть у річку, на дно [6, с. 159, с. 160, с. 162]". Русалки у поемі "Причинна" зображені живими створіннями, які гойдаються на вітах дерев і співають пісню: "Ух! Ух! / Солом'яний дух, дух. / Мене мати породила, / нехрещену утопила [16, с. 17]". Цікаво, що цю народну русальну пісню М. Максимович записав ще задовго до створення Шевченкової балади. Таку пісню, за народним повір'ям, співають народжені колись на землі русалки, коли виходять з води на всю Зелену неділю. Зелений, або Русальний тиждень припадає на кінець травня — початок червня. Отже, без особливих труднощів можна визначити час "подій" у Шевченковій баладі — кінець травня — початок червня, власне, тиждень після християнського свята Трійці. Відчуття страху за долю бідолашної дівчини в читачів підсилюється, коли читаємо рядки, де юрба навіжених русалок мчить до дуба, очікуючи на свою здобич — причинну дівчину, що наче вві сні вилізла на верхочок дерева, виглядаючи коханого. "Зображуючи загибель дівчини в дусі народної фантастики, поет висловлює глибоке співчуття до героїні. Цей епізод становить кульмінацію твору [3, с. 13]". Ознаками романтичної балади є відтворення автором образу причинної, а також її краси, якою "довго, довго дивувались [16, с. 18]" русалки, бо і у фольклорних, і в літературних баладах героїні змальовуються насамперед писаними красунями. Та ось прокричали треті півні, русалки, як представники нечистої сили, "шелеснули в воду". Після грозової ночі настає погожий літній ранок. На тлі світанкової краси Т. Шевченко змальовує, як після довгої розлуки додому повертається козак. Думки цього романтичного персонажа овіяні мріями про зустріч із коханою. Та в серці юнака, "як гадина", з'являються лихі перечуття, та й "коник вороненький насилу ступає [16, с. 19]". Побачивши дівчину мертвою, козак у розпачі покінчив життя самогубством. Такий фінал був типовим для романтичних творів, у яких прекрасна особистість гине під час жорстокої несправедливості реального світу.

Як однозначно вказує текст, трагедії молоді пари співчуває все село. Загиблих навіть хоронять разом, що насправді в подібному випадку нізащо не дозволила б церква, адже вони навіть не були подружжям. Спільна могила — підтекстова алюзія на потойбічне єднання козака і вірної йому дівчини. Лариса Бондар пише: "Герой і героїня — ніби дві Платонові половинки, приречені шукати одна одну. У баладі вони себе знайшли, але змушені були розлучитися, відтак загинути, щоб з'єднатися навіки за гранню буття... [4, с. 4]". Автор наче випускає з уваги, що дівчина вдалася до чарів, а хлопець закінчив життя самогубством, а це і в першому, і в другому випадку — важкий гріх. Ворожбитів, тих, хто вдавався до них за допомогою, і тим більше самогубців ховали поза цвинтарем, земля якого вважалася особливою. Цвинтар відігравав роль теменоса — сакрального місця. У поемі Т. Шевченка "Причинна" дівчину і козака поховали край дороги, але автор ніби мимохіть акцентує, що над їхніми гробами ростуть лише явір та калина, тобто хрестів нема. А ще співають соловейко і зозуля — птахи, що возвеличують еротичну любов. Водночас у творі зображено кілька світів: світ героїв, Бога, русалок, природи, людей і автора. Зі світом героїв співвідносяться всі інші світи: "Бог виносить прилюд смерті героям, русалки його виконують, природа велично байдужа, люди пасивно співчують і лише автор (поет) бунтує, однак нічого вдіяти не може [4, с. 13]".

У баладі нема жодної конкретизації: історичного проміжку часу, назви населеного пункту. Читачам невідомі навіть імена героїв. Все як у народній пісні. Вона — дівчина-причинна, він — просто козак. Також нічого не знаємо про походження дійових осіб: бідні вони чи багаті, рівні чи нерівні соціально. Немає опису індивіду-

альної зовнішності, що робить образи збірними. Єдиним більш-менш реальним персонажем є образ ворожки, яка бажає полегшити життя дівчини. Вона співчуває бідолашній, отже, цілком можливо, й сама пережила нещасливе кохання. Водночас ворожка не передбачає (хоч у іпостасі віщунки мала би про це здогадуватися!) того, що, роблячи дівчину причинною, мимоволі стане винною у смерті двох молодих людей. Але читачів передусім вражає незвичайна сила кохання, приреченого з самого початку на смерть. Всі ці ознаки доводять, що, твір є дійсно романтичною баладою. Крім того, у Шевченковому творі знайдемо ряд символічних елементів. Наприклад, коли поет веде мову про народнопісенних "голуба" і "голубку", то вже сама згадка має "імпульсивно настроювати читача на тему смерті й перевтілення душі, зокрема, праведної душі [7, с. 3]". Також зовсім не випадково в уривку "Така її доля..." звучить мотив самотності, терзання, загибелі. Ці символи набирають ще більшого змісту, підсилюючись образом коня, котрий спотикається, що символізує момент розлуки і зв'язок з обрядом поховання.

Образ дівчини символізує красу і цноту. Він є еталоном ідеалу українки. Фраза "не розплете довгу косу, хустку не зав'яже [16, с. 16]" — у творі означає натяк на весільний обряд, що символізує перехід дівчини у стан молодичі. Явір і калина із соловейком є архетипними образами-символами, як і образ повноводного Дніпра. Так, у народі явір висаджували на могилах, бо це символ журби; калина у творі символізує загибель краси, вроди, що автоматично накладається на смерть дівчини. Ворожка і русалки уособлюють народні вірування й забобони, що є від нечистого, а спів третіх півнів визначає часові межі доби, коли перестають діяти злі сили. Крик півня розганяє нечисть до наступної ночі. Отже, як підкреслює Тетяна Бовсунівська, "у цьому творі чистота й ворожба сходяться на двобій за законами романтичного художнього контрасту, притаманного народній казці. Поет-романтик відкриває для себе світ, поділений на добро і зло, красу й потворність тощо, і в цьому спонтанному одкровенні — велика вражаюча сила містичного почуття [2, с. 2]".

Ще одну романтичну баладу першого періоду творчості — "Тополя" — Т. Шевченко створив у 1839 році, перебуваючи в Петербурзі. Як відомо, поштовою до написання сюжету цього твору послужила народна пісня "Мала мати сина, восени женила", яку часто співали в хаті Тараса, зокрема, її особливо любила дзвінкоголоса сестра Катерина, нянька малого Тарасика. Темою балади є туга дівчини за своїм коханим, котра доводить її до фізичної загибелі від чарів шляхом перетворення в тополю. І. Франко зазначив, що така переміна "є се мотив греко-римський. В міфології греків і римлян, а також в поемах тих народів стрічаємо багато оповідань про переміни людей в дерева [15, с. 85]". Можливо, Тарас Шевченко написав цей твір й під впливом прочитаних балад російського поета В. Жуковського "Людмила", польського класика А. Міцкевича "Втеча" або Л. Боровиковського "Маруся". Так, скажімо, Л. Боровиковський описує ворожбу дівчат про женихів і тугу Марусі за милим, котрий десь пропав. Дівчата, потішаючи її, ворожать. Віск показує їй "склеп дощатий [5, с. 23]". Вві сні Маруся бачить, як входить милий і кличе її до шлюбу, довго везе її кудись, але в хаті, яку відчиняє дівчина, милий виявляється покійником на столі при засвічених похоронних свічках. Пробудження від сну Марусі вражає читачів щасливою розв'язкою: "Що ж, Марусенько, твій сон? / Суджений з тобою! / Із далеких він сторін / З серцем і любов'ю / До дівчини прилетів, / Піп вас обвінчає; / Вибирайте старостів, / Хай музика грає. / Русу косу розплітай, / Хусточки заготовляй, / Під вінець ідіте! /

Заготовте рушники, / Заспівають вам дяки / В церкві "Многа літа" [5, с. 27]". Суттєво відрізняється балада Т. Шевченка "Тополя" і від балад його попередників — визнаних класиків російської і польської літератур. Вона є більш реалістичною в порівнянні навіть із власне Шевченковою баладою "Причинна".

Поема Кобзаря розпочинається ліричним описом самотньої тополі, яку зображено у співчутливому, навіть у сентиментальному тоні. І. Франко наголошував: "На збудження сього щиролюдського співчуття, а не на ви-кликання страху і моторошності поклав на головну вагу в своїй баладі і... дав нам твір о м'якім, злегка сентиментальним колориті, кілька пишних, хоч лишень злегка нашкіцтованих образів з життя і природи рідної України з її степом, вербами та солов'ями [15, с. 87]". Гінка тополя росте на могилі посеред безкінечного степу, де тільки "вітер виє, гуляє по полю [16, с. 55]". Цей опис є своєрідним обрамленням твору, бо в кінці теж повторюються перші чотири рядки, як "самота і велич степу... [15, с. 87]". Одинокі тополя посеред безмежного степу в баладі Т. Шевченка — це одинокі жіночі долі. Її гніт вітер додолу, та зламати не може. Так і дівчина знає, що її серце не навчиться більше любити, бо належить воно козаченьку, що загинув у чужих степах. Перетворилася вона на тополя, щоб не виходити заміж за нелюба.

На відміну від "Причинної", в баладі "Тополя" оповідь ведеться від імені дівчини, хоч у творі часто використовується не тільки пряма, а й невласне пряма мова. Туга за милим, тяжке безвихідне становище приводить дівчину до ворожки. Саме цій людині вона відкриває свою душу. Народні вірування про магічну силу зілля поет показує дещо зм'якшено, а сама ворожка у цій баладі — "стара бабуся, яка ще не забула і свого, певно невідрадного дівування, вона співчуває людському горю [4, с. 21]". Перетворення дівчини на тополя можливе за народним повір'ям про переселення душі в рослину, але стати людиною знову такій особі вже неможливо. Уже сама назва твору вказує нам на те, що тополя є незвичайним образом-символом українського народу. Тополя — "символ дерева, символ добра і правди [8, с. 128]". У Шевченка це дерево також символізує дівочу красу, вірність коханню. Образ незайманої криниці, з якої повинна вмитись дівчина до третіх півнів, символізує в творі чистоту, безгрішність. Метаморфози у баладах часто поєднуються з мотивом чарування. Перевтілення людини у природний об'єкт відбувається після краху життєвого, сприймається як фізична смерть, перехід в інобуття, який покладе кінець земним стражданням. Цікаво, що в ранній творчості Шевченка дуже поширеним є образ могили, на якій здебільшого і відбувається дійство. Очевидно, цей образ символізує втрачені дівочі мрії, марні сподівання на щасливе подружнє життя. "Причинна" і "Тополя" Т. Шевченка — балади про трагічні жіночі долі.

Отже, аналізуючи ранні балади Шевченка, слід відзначити ряд ознак, притаманних романтичним творам. Реально-життєві елементи тісно переплетені з фантастикою й фольклором. У творах часто спостерігаємо романтичну невизначеність, а образи, як підкреслював Борис Степанишин, переважно є символічними: "Шевченко — послідовний романтик. У нього

ніколи й ніде не простежується настанова дати об'єктивну картину світу, він завжди висловлює своє особисте ставлення до нього, і це ставлення домінує безумовно і скрізь [14, с. 149]". Для балад Шевченка раннього періоду творчості характерна фантастична таємничість, народність, правдивість, а спільним для всіх балад є вивірена часом народна мораль: вірність у дружбі й коханні, осуд зради, чесність у вчинках. Інтерпретуючи зміст балад великого поета, вчитель повинен у багатомірному змісті літературного твору віднайти такий аспект, що став би для його учнів новим. Тоді заняття стане живим, емоційно насиченим, цікавим. Викладання української літератури в школі повинно бути спрямованим на те, щоб рятувати молодь від духовної деградації, навчати емоційного сприйняття, вміння співпереживати чи адекватно реагувати на оточення в дусі людської моралі. Твори Тараса Шевченка є саме тим чудовим зразком, на якому не одне покоління українців засвоює народну мораль і правичну людську мудрість — істини, до яких у своєму розвитку йтиме будь-яке здорове суспільство.

Література

1. Андрусенко В. До проблеми викладання літератури в сучасній школі / Валентина Андрусенко // Дивослово. — 1999. — № 12. — С. 24—28.
2. Бовсунівська Т. Художня концепція жінки у творчості Тараса Шевченка / Тетяна Бовсунівська // Дивослово. — 1999. — № 11. — С. 2—6.
3. Боженко М. Балади Т. Г. Шевченка і вивчення їх у школі / Микита Боженко. — К.: Радянська школа, 1966. — 62 с.
4. Бондар Л. Універсум "Причинної" / Лариса Бондар // Слово і час. — 2005. — № 3. — С. 3—13.
5. Боровиковський Л. Твори / Левко Боровиковський. — К.: Молодь, 1971. — 191 с.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: У 2-х т. / Олекса Воропай — К., 1991. — Т. 2. — 447 с.
7. Задорожна Л. Символіка "Причинної" Тараса Шевченка / Людмила Задорожна // Українська мова та література. — 1997. — ч. 19.
8. Керлот Х. Словарь символов / Хуан Едуардо Керлот. — М.: REEL-book, 1994.
9. Клочек Г. Д. Поезія Т. Шевченка: сучасна інтерпретація. Навчально-методичний посібник / Григорій Клочек. — К.: Освіта, 1998. — 237 с.
10. Коцюбинська М. Х. Специфіка балади українських романтиків / Михайлина Коцюбинська // Матеріали до вивчення історії української літератури. В 5 томах. — К.: Радян. школа, 1961. — Т. 2. — С. 274—280.
11. Кравченко В. Образна символіка у баладах Тараса Шевченка / Валентина Кравченко // Дивослово. — 2001. — № 7. — С. 5—7.
12. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів / Василь Лесин, Олександр Пулинець. — К.: Радян. шк., 1971. — 485 с.
13. Слоньовська О. В. Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів. 9 клас / Ольга Слоньовська. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. — 512 с.
14. Степанишин Б. Вивчення творчості Т. Г. Шевченка в школі / Борис Степанишин. — К.: Радян. школа, 1969. — 215 с.
15. Франко І. "Тополя" Т. Шевченка / Іван Франко // Франко І. Повне зібрання творів: У 50 т. — К., 1980. — Т. 28. — С. 85—86.
16. Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Шевченко. — К.: Дніпро, 1985. — 640 с.

Оксана Глеб. Інтерпретація змісту балад Т. Шевченка "Причинна" і "Тополя"

В статтю "Інтерпретація змісту балад Т. Шевченка "Причинна" і "Тополя" дослідник розглядає відомі балади з новою точкою зору.

Ключові слова: балада, інтерпретація, художественна цінність, сфера почуттів і емоцій.

Oksana Hleb "The interpretation of the contents of the ballads "Mad Woman" and "Poplar" by Taras Shevchenko

The article "The interpretation of the contents of the ballads "Mad Woman" and "Poplar" by Taras Shevchenko" deals with the well-known Shevchenko's ballads on the new point of view.

Key words: a ballad, an interpretation, a literary value, the sphere of feelings and emotions.

Шевченкові автопортрети

Галина Шокодько,

вчитель української мови та літератури

Варвинської районної гімназії

Чернігівська обл.

*...Хай все впаде, що має власти, ниць,
Хай зливи й бурі ходять обертаса, —
Не змити України і Тараса...*
Дмитро Павличко

Два генія має Україна — пісню й поета Шевченка, рівного якому в історії духовної культури нашого народу важко знайти. Д.Павличко писав: "Шевченко не схожий на всіх безсмертних. Ніхто з них так дорого не заплатив за своє безсмертя. Він лишився непідвладним тиранам Росії, незламним перед страшними вітрами заслання. Лишився нескореним, безкомпромісним, чесним перед своєю совістю. У ньому ожила вбита тиранією українська нація, її діамантова мова, ... безмежна волелюбність, оптимістичний погляд на життя".

Ім'я Тараса Григоровича Шевченка відоме не тільки кожному українцеві, його знають і шанують в усьому світі. І це не перебільшення, адже пам'ятники Великому Кобзареві встановлено в США, Канаді, Румунії, Росії, навіть у далекій Австралії. Пам'ятають його і в нас на Чернігівщині.

Перший в Україні пам'ятник Шевченку-художнику відкрито у вересні 2007 року під час святкування Дня міста в Прилуках. Він не лише відображає певні історичні події, що пов'язують Прилуччину з іменем Кобзаря, а й є справжньою окрасою міста. Тепер Тарас споглядає старовинне приудайське місто з перехрестя центральної вулиці. Молодий художник із палітрою в руках. Саме таким побачив його скульптор через призму часу, саме таким він був, коли вперше завітав до Прилук, і таким лишиться у них назавжди. Наш геніальний поет для багатьох народів є прикладом того, як треба любити свою Батьківщину й боротися за її щасливу долю.

Тисячі наукових творів написано про творчість Т.Г.Шевченка, десятки романів і повістей — про його життя. Існує навіть ціла галузь літературознавства — шевченкознавство. Мати у своїй колекції картини Шевченка чи навіть просто ескізи — велика честь для будь-якого художнього музею.

Та й Шевченко не залишився у боргу — ми маємо неоціненну не лише поетичну, а й живописну спадщину, серед них — автопортрети.

Шевченкові автопортрети — то наша святиня. Неоціненний скарб, який прийшов до нас із далекого 1840 року. Дослідники стверджують, що Шевченко упродовж свого життя створив близько 60-ти автопортретів. Перший виконаний художником у 1840 році, а

останній — 1861-го. Варто зазначити, якби не було сюїти автопортретів, наші уявлення про зовнішність, характер і світогляд Великого Кобзаря зразу б померкли. Шевченкова серія автопортретів — справжнє багатство, своєрідний психологічний самоаналіз, в якому художник передав свій настрій, думки, переживання за два десятиліття: від романтичного юнака, якого одухотворила воля, до збагаченої досвідом, але вже хворої, виснаженої людини.

Л.В. Владич високо оцінює Шевченка за мистецьке виконання серії власного образу: "*Сюїта автопортретів Тараса Шевченка — автобіографія, написана рукою могутнього художника-реаліста. У жодному з них немає й тіні ідеалізації. Навпаки, більшість вражає суворою, пронизливою життєвою правдою.*"

Роман Лубківський писав так :

До автопортретів утрачених або невідомих

*Якщо все повертає на круги своя,
Якщо в славу з неслави приходить ім'я,
А міста воскресають із праху румовищ,
А рукописи — з попелу, книги — зі сховищ.
З мерзлоти заполярної — вбиті поети —
Повертайтеся, Шевченкові автопортрети!
Той, написаний вуглем на клуні,
Той, несмілий зухвало дарований Дзюні,
Той, у Вільні розтерзаний Енгельгардтом.
Той, Сошенкові вручений з болісним жартом,
Той, для брата Микити — як воля в конверті,
Той, що юних сестер причарує до смерті,
Той, веселий і в'їдливи, бо - "натщесерце",
Той, де бритва в руці блискотить, дотепер ще,
Той і той, що могли б заслужити медалі,
Той, настінний — він там, в казематнім підвалі,
Той, — мов зойк з того світу, з розпуки страшної,
Що навряд чи потрапив до рук Репніної,
Той, фельдфебелем вкрадений і пропитий,
Той, доносом до допиту навхрест прибитий —
Поверніться!
Смертельний скасовано вирок,
Поверніться, подерті, затерті до дірок,
Із бундючних колекцій, комодів захланних,
З-під приватних заборів неподоланних
Поверніться.
Постаньте перед людьми.
Тут Шевченко присутній. Присутні і ми.
Ми — повітря Шевченкове. Простір і тло,
Де, мов сонце, засвічується чоло.
Гасне маска посмертна. І меркнуть свічі.
І народ сам собі вдивляється в вічі!*

З-поміж автопортретів митця хочу виділити лише декілька, які відображають як віхи його нелегкого життя, так і творчий шлях:

— 1840 року — овальний живописний, який належить до першого періоду його творчості;

— 1847 — перший малярський твір Шевченка, виконаний на засланні всупереч царській забороні писати й малювати, — це другий період його творчості;

— до третього належить "Каторжний портрет" 1858 року, подарований Михайлові Лазаревському (його важко відшукати), а тому згадаємо ще зображення (у шапці та кожусі) 1860 року.

1838 — 1840-ий роки — час, коли в Шевченка виростили крила творчості. Він багато й плідно працював як поет і художник, випереджаючи академічну програму.

Саме в період духовного й творчого піднесення Шевченко вирішив намалювати автопортрет. Вихованці Академії мистецтв Петербурга полюблили автопортрети. Декотрі з них щороку — до дня народження — зображували себе. Мабуть, і Шевченко приурочив автопортрет до 26-річчя (9 березня 1840 року). Він розпочав роботу над ним наприкінці 1839 або на початку 1840 року.

Автопортрет 1840 року — яскравий твір романтизму з глибоким психологізмом, витонченістю самоаналізу, вишуканими засобами виразності, властивим живописові романтизму взагалі й ліричному портретові зокрема.

В автопортреті ліричне поєднується з драматичним, замріяність — з тривогою, добросердечність — із сумом, бадьорість — з легкою втомою.

Гарний, сповнений гідності й граціозності поворот голови до глядача — і ми бачимо зосереджене обличчя молодої людини. Світло вихоплює з півтемряви лише обличчя — все інше тане, ховається в напівпрозорих тінях. Придивіться, досить добре освітлене чоло, а очі заховані у напівтемряві. Автор навмисне вдається до такого прийому, ховає те, на що потрібно найбільше звернути увагу. Погляд очей сповнений якогось невисловленого запитання. Замість замріяного споглядання, яке так полюблили художники-романтики, у Шевченка — гостре, насторожене, драматичне вдивляння у життя, в людей.

Ця запитальність і докірливість, ця аж ніяк не юнацька замисленість у глибоких, прикритих стомленими червонуватими повіками очах двадцятишестирічного Шевченка здається дивною на округлому, без жодної зморшки обличчі. Рожеві, злегка припухлі вуста, ніжна заокругленість гладенько поголених щік і підборіддя, ідеально чисте чоло, обрамлене пасмами волосся, — і раптом цей погляд, цей різкий, майже трагічний злам брів...

У не по літах серйозному погляді відбилося нелегке його життя: сирітство, поневіряння, приниження, яких він зазнав, будучи кріпаком. Перед нами образ юнака, якого суворі обставини рано зробили дорослим. Тому, милуючись молодим привабливим обличчям, ми не можемо не відчувати роздвоєності зображаного характеру. З одного боку — гідність, зумовлена усвідомленням недавно здобутої волі, а з другого — переживання за народ і, може, інтуїтивне відчуття нелегкого майбутнього.

Цей ранній автопортрет зберігається в Державному музеї Тараса Григоровича Шевченка в Києві, є окрасою його експозиції.

*Це він чи образ молодої волі?
Яка різниця... В ризниці старій
Академічної церковці антресолі
Приставлено — майстерня! Возрадій,
Тарасе: несподівана майстерня
І — на короткий час! — твоє житло...
Тим часом розігралась містерія:
Безносу із косою занесло
До храму, де давно нема вже Бога,
Але боги бідують молоді...
Поспівчувала вперше цій біді
(Почався рік — сама була убога...),
Очницями порожніми — в рецепт:
— Ох, доктор Бланк, і ця його латина!
Піду на перспективу, там респект,
А молодик підожде...*

*Я повинна
Прийти сюди за два десятки літ,
Коли ми постаріємо як слід,
І він, і я ... О дивні примхи долі —
Ще заскриплять розсохлі антресолі
Під моїм кроком, і тоді... тоді...
... Підвівся. Лиця змучені, побліді.
Чоло юнацьке — також побліле.
Гарячі очі пропікають світ —
На Україну б, на Дніпро летіти —
Як рідних серцю хочеться орбіт!
Сюртук накинув на плече.
Овал
Упевнено прокреслив на мольберті
(Овал — немов за спиною обвал;
Там крижана, жажна присутність смерті...)*

*Овал, але перейдено межі:
Із небуття — у новоріччя волі!
Прощайте, скрути долі — антресолі,
Він виринається із віражу!*

*Вчорашній раб на полотні нужденне
Обрушується. Молодості шквал!
"Кріпацтво, смерть — це все таке буденне;
Писатиму я свято — свято в мене..."*

А свято не вміщається в овал.

Роман Лубківський

Перебування Т.Г.Шевченка на засланні можна пов'язати з автопортретом 1847 року. Цей автопортрет був подарований Андрієві Лизогубу. Власним зображенням опальний поет і художник перекреслив власноручну резолюцію царя: найсуворіше заборонити писати й малювати. Тяжкої кари для людини в розквіті творчих сил годі було придумати. Своєю працею Т. Шевченко підтверджував слова: "Караюсь, мучуся ... але не каюсь!". Малярські й поетичні вправи були для нього не тільки духовною необхідністю, а й формою протесту проти нестямної злоби царя.

За півроку по прибутті до Орської фортеці, 11 грудня 1847 року, Шевченко писав А.І. Лизогубу про свій намір не коритися царській забороні. "... Ви питаєте, чи покину я малювати. Рад я покинути, так не можна, я страшно му-

чуся, бо мені заборонено писати і рисувати. А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі!... та ще й у казармах". Шевченко просить Лизогуба надіслати йому свій етюдничок із фарбами, чистий альбом і хоч би один пензлик.

Та вже тоді, у грудні 1847 року, ще до того, як він одержав від Лизогуба етюдник, пензлі, фарби, складний ніж, олівці, папір (це сталося на початку березня 1848 року), до того, як він цілу ніч не спав, розглядав, дивився, перевертав тричі, цілючи всяку фарбочку, Шевченко малював.

Це широковідомий, багато разів відтворений автопортрет у солдатському мундирі й кашкеті-безкозирці, на околиці якого напис "З:Р" — в Орській фортеці Шевченко служив у 3-тій роті 5-го батальйону Оренбурзького окремого корпусу.

Автопортрет невеликого розміру, менше від поштової листівки — 12х9,8 см, — виконаний олівцем. Лизогуб, одержавши автопортрет під самий новий рік, писав Шевченкові 7 січня 1848 року: "Превеликая Вам дяка і за лист, і за Вас, тільки важко на вас дивитися". Можна зрозуміти Лизогуба. Лише вісім місяців тому він бачив Шевченка в Седневі молодим, здоровим, сповненим сили. А тепер перед ним вусатий дядько, що вже помітно лисіє, з блідим, виснаженим обличчям (з перших днів перебування на засланні Шевченко страждав від ревматизму й цинги).

Автопортрет умовно датується червнем-груднем 1847 року. Просто в очі дивиться на нас Кобзар — незборимий син українського народу, його полум'яний співець і пророк.

Говорячи про останні роки Шевченка, хочу наголошувати, що з 1857 по 1861 рік Тарас Григорович написав близько 11 автопортретів.

Варто згадати автопортрет Шевченка 1858 року. Каторжний портрет написаний у Нижньому Новгороді італійським і білим олівцями. У ньому відбито зміни, які відбулися в зовнішності поета за час десятилітнього заслання; по-друге, тут зображений войовничий апостол правди; по-третє, цей автопортрет любив сам письменник.

Шевченко розумів, що в цьому автопортретові зобразив себе нескореним, непохитним. Коли Лазаревський замовив з портрета 50 фотознімків, що їх поетові друзі поширювали серед знайомих, Тарас Григорович написав йому: "...Добре еси зробив, що заказав 50 штук пом'янутого образу, нехай поки що земляки дивляться хоть на цей облик бородатого недобитого кобзаря свого".

Каторжний портрет

"Недобитий кобзар" — і "епоха Відродження"... Парадокс століття. Країни. Життя. Після любої каторги — знову народження. Приплиттям напівмертвим — з хреста здійняття.

Залишалась голгофа забутими фортами, і казарменним смородом, слізьми тихцем, Почалася епоха — не міськими комфортами, Не офортами (потім), лишень олівцем! Власне, два цих олівчики.

Перший з Італії. Мікеланджело вислав? Чи Рафаель? Леонардо да Вінчі заштитим в сандалії Передав кризь сто тюрем і десять пустель? Поки спала уся охорона імперії (Бо як спить, то вже спить, а не спить — То не спить!) Не зазначений в жодній такій бухгалтерії, Він дістався поетові. Що з ним робить?

То зведе його з чорним, російського виробу, І оба запрацюють у парі... Йому Вже нема вороття і немає вже вибору — Чи вертати в столицю, чи знову в тюрму. По державі безмежній Безпаспортним жителем Він возноситься вгору з надволзьких низин. Він додому вертається вседержителем — Бог-отець для народу, Бог-дух і Бог-син.

Майстровий планетарний, Людина Відродження, Він запустить незримого маховика, Розпочнеться повільне і радісне сходження Із мерзлоти — мерзлотності льодовика... Та не Богом во мсті він ітиме палатами — Бородатим і ясним на вид кобзарем... Він палатиме болем, і гнівом палатиме, І суворо возвиситься над царем.

Роман Лубківський

Ліна Костенко надзвичайно тонко передає настрої митця після заслання у вірші

Повернення Шевченка

Заслання, самота, солдатчина. Нічого. Нічого — Оренбург. Нічого — Косарал. Не скаржився. Мовчав. Не плакав ні від чого. Нічого, якось жив і якось не вмирав. Вернувся в Петербург, і ось у Петербурзі — після таких років такої самоти! — овацію таку йому зробили друзі! — коли він увійшов. І він не міг іти.

Він прихилився раптом до колони. Сльоза чомусь набігла до повік. Бо знаєте... із каторги в салони... не зразу усміхнеться чоловік...

1860 рік. Автопортрет Шевченка (у шапці й кожусі) вражає глибиною, цільністю характеристики, він не дарма набув такої широкої популярності. Вважали, що цей автопортрет найбільш вдалий і найбільш схожий на живого Кобзаря. Та й сам Шевченко, напевно, надавав йому особливого значення: не випадково ж він, oprіч підпису й дати, подав ще й велику монограму

з узятих у кільце літер Т і Ш, нанесену на дошку енергійним розчерком. Вона надає композиції завершеності й своєрідної монументальності.

Перед нами портрет людини, яка пройшла великий життєвий шлях. Спокою і мудрістю світиться проникливий погляд глибоких, вологих, ніби пройнятих сльозою очей.

Автопортрет

Фотограф піддобрився: хоч мастак Отой Деньєр (і шапку, і кожуха — Все вдає гаразд!), але не так, не так Побачив очі. Очі... Біль і скруха —

Чи ж я такий насправді? Мабуть. Жаль.
Сьогодні
чотирнадцяте, фефраль...
На Україну! Що до неї кличе
Тебе, старий і сивий чоловіче? —
Пора ладнати воза і тягти
До пристані, яку нагледів ти
На канівському березі. Мужиче
Єство зраділо. Думи ожили,
Окроплені свяченою водою
Дніпровою...Колисонько... Коли...
Гарячою і щедрою сльозою
Умиєшся, Тарасе, ще не раз
За рік, що розпочався так убого.
А поки що в дорогу. Слушний час!
Стривай...
Чи не покинуть нам, небого?
Стривай, що більш важливе: цей офорт
З деньєрівського фото, пружна сіть
Штриха, потужний світляний акорд,
Яким заграла на обличчі мідь.
Чи цей рядок, що переходить злам
На тильнім боці відбитка-портрета?
Остання воля. Заповіт поета.
Не впевнений у всьому ще він сам...
Так ніч минає. Ніч пливе, мов Лета.
О, перекинь зображення! А там
Вузьенька чиста смужка на папері,
Як лиштва сяйва — відчиняйте двері
Й вікно — в надію, у життя вікно!
... П'ятнадцяте, фефраль...
Отак воно
Дійде, що там, у домоньку, під гаєм,
На березі Дніпрової води,
Здіймем хомут журби, хомут біди.
Туди! І нам воздасться за труди...
... І веселенько заспіваєм...

Роман Лубківський

З.П. Тарахан-Береза, вивчаючи автопортрет (у шапці і кожусі) 1860 року, пише: "Усе життя обидві музи багатогранного генія розвивались паралельно, доповнюючи одна одну). І остання пісня Шевченка-поета обірвалася разом з останньою піснею Шевченка-художника".

Дослідниця стверджує, що смертельно хворий Шевченко не випадково свої прощальні рядки олівцем записав саме на цьому власному зображенні. Цей автопортрет, за словами багатьох мистецтвознавців, ніби підсумовує риси образу митця, подає їх узагальнене втілення, вражаючи глибиною характеристики.

За 10 днів до смерті Шевченко закінчив роботу над поезію "Чи не покинуть нам, небого...", першу частину якої написав на одній із половин зворотного боку автопортрета, датуючи 14 лютим. Вірш пройнятий відчуттям розлуки з життям, у ньому переважає сумний настрій. Ця частина поезії виглядає як цілком завершений твір.

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувати
Та заходиться риштувати
Вози в далеку дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога,
Почимчикуем спочивати.
Втомилися, і підтопалися,
Та й буде з нас! — ходімо спати,
Весела хата, щоб ти знала!...
Ой не йдімо, не ходімо,

Рано, друже, рано —
Походимо, посидимо —
На сей світ поглянемо...
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
Та високий, та веселий,
Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре...
Зійдемо на гору,
Спочинемо, а тим часом
Твої сестри-зорі,
Безвічні, попід небом
Попливуть, засяють.
Підождемо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та не скверними устами
Помолимося Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою бездонною
Та каламутною
Благослови мене, друже,
Славою святою.

Але 15 лютого Шевченко продовжив вірш, увівши в нього дорогі йому образи України, Дніпра; внісши оптимістичні мотиви.

В гаю-предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу;
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралою, посаджу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

Тарас Григорович Шевченко — це дух, який літав у всі часи над нашими душами. З іменем Шевченка Україна перетнула всі паралелі й меридіани, і скрізь, де на планеті ступала нога українця, народжувалися школи імені Тараса Шевченка, друкувався й перекладався мовами світу "Кобзар". Він заслужив повагу всесвітню не лише як геніальний поет, талановитий прозаїк, чудовий художник, а й усім поєднанням образу людини, творця, апостола правди. Ми часто бачимо Шевченка зримо. Чуємо, як у казематі він волає: "Свою Україну любіть, любіть її... Во время люте, в остатню тяжкую минуту за неї Господа моліть". Він живе у серці кожного українця, його дух присутній у наших душах:

Тут Шевченко присутній. Присутні ми.
Ми — повітря Шевченкове. Простір і тло,
Де, мов сонце, засвічується чоло.
Гасне маска посмертна. І меркнуть свічі.
І народ сам собі вдивляється в вічі!

Роман Лубківський

Література

1. Жила С.О. Вивчення української літератури у взаємозв'язку з образотворчим мистецтвом: Посібник для вчителя. — Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2000. — С.35—53.
2. Костенко Л.В. Навчальний посібник-хрестоматія/ Ідея, упорядкування, інтерпретація творів Григорія Ключека. — Кіровоград: Степова Еллада. — С.45.
3. Круглов В.В. 250 кращих творів з української літератури/ Складання ПП. — Х.: Основа. 1997. — С.73.
4. Парашич В.В. Українська література. 9 клас. Плани-конспекти уроків для шкіл з українською мовою навчання. — Х.: Вид-во "Ранок", 2009. — С. 166—167.

Фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Т. Шевченка

Наталія Глоба,

провідний науковий співробітник
Музею книги і друкарства України

У статті подається інформація про фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Тараса Шевченка, його рукописну та мистецьку спадщину. Їх використання на уроках української літератури під час вивчення життя і творчості Шевченка допоможе урізноманітнити і збагатити методи та форми навчальної роботи.

Ключові слова: Тарас Шевченко, видання, твори, спадщина, фототипія, факсиміле.

Прижиттєві видання творів Т. Шевченка стали раритетами ще у середині 19 століття. Як відомо, першою його поетичною збіркою був "Кобзар" 1840 року, наклад якого складав понад тисячу примірників. Арешт Тараса Шевченка 1847 року спричинив вилучення "Кобзаря" із бібліотек, приватних збірок. Це призвело до того, що на сьогодні лишилося лише кілька примірників оригінального видання.

Саме ця обставина зумовила звернення до такої форми відтворення першодруків шевченкових видань, як **фототипія**. Ця техніка використовується для копіювання з високою точністю складних художніх оригіналів (малюнків олівцями, фотографій, творів олійного, акварельного живопису і т. п.), а також для ілюстрації видань, що виходять невеликими накладками, але які вимагають великої точності відтворення ілюстрацій.

Уперше застосували цей спосіб репродукування творів Шевченка у рік святкування 100-річного ювілею від дня його народження — 1914 року. Фототипічне видання "Кобзаря" 1840 року підготовлене і здійснене коштом Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Це рішення було прийнято на засіданні товариства 31 грудня 1913 року. До філологічної секції НТШ, яка готувала видання, тоді входили Іван Франко, Олександр Барвінський, Агатангел Кримський, Стефан Смаль-Стоцький та ін.

"Кобзар" вийшов накладом 3 000 примірників; форматом і друком він найбільш наближений до оригіналу, тому його часто вважають прижиттєвим виданням. Коштувала ця книжка порівняно недорогого — 1 крона 40 сот (основна частина тодішніх видань, як правило, коштувала дорожче — 5—10 крон).

У фототипічному примірнику "Кобзаря" не було репродуковано первісної обкладинки, де зазначений видавець П. Мартос, — вона була відсутня на примірнику "Кобзаря", що зберігався в бібліотеці НТШ.

У 1961 році відомий книгознавець Юрій Меженко у відділі рідкісних книг наукової бібліотеки Ленінградського університету знайшов примірник "Кобзаря" 1840 року на 115 сторінок, де частково відновлено цензурні викреслення. З історії видання цієї книжки відомо, що у Петербурзі 1840 року було видано "Кобзар" Т. Шевченка, куди ввійшли уривки з поезій "Думи мої, думи мої", "Перебендя", "Думка", поеми "Катерина" та ін. Даючи дозвіл на їх друкування, царська цензура викреслила багато рядків, що відзначалися національним звучанням. Друзі Тараса Шевченка, які брали участь у виданні книги, під час друку в частині накладу таємно відновили викреслені цензором рядки. Гадають, що це було зроблено разом з автором. Так з'явився позацензурний "Кобзар". На сьогодні відомий тільки один його примірник.

Готуючись до 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, видавництво Академії наук УРСР здійснило у 1962 р. фототипічне перевидання "Кобзаря" на 115 сторінок без змін і виправлень накладом 100 000 примірників. Післямову до видання написав Василь Бородин.

Примірник "Кобзаря" 1840 року було перевидано у 1974 році у видавництві "Дніпро" з оригіналу, що зберігається в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Це видання вийшло накладом 25 000 примірників. Слід відзначити, що книжка у футлярі, має надзвичайно гарне мистецьке оформлення, автором якого був відомий художник Володимир Юрчишин.

У зв'язку з удосконаленням обладнання і технологічного процесу, починаючи з 70-х років минулого століття, такі видання стали називати **факсимільними**. **Факсиміле** (від лат. *fac simile* — "зроби подібне"), що передбачало перевидання історичної і художньої пам'ятки в такому варіанті, який повторює всі особливості оригіналу: формат, гатунок паперу, обкладинку, граматично-стилістичну специфіку тексту.

Першим виданням творів Т. Шевченка, яке було відтворене таким способом, став "Кобзар" Шевченка 1860 року. Історія його видання пов'язана з родиною Симиренків, де влітку 1859 року побував Тарас Шевченко. Гостинні господарі делікатно поцікавилися, чому ніде придбати "Кобзаря". Поет пояснив, що підготував ще одну збірку, але "издатели-кацапы скупятся, а я сам для этого не имею средств...". Тоді Платон Федорович запропонував фінансову допомогу. І слова дотримав — дав 1100 рублів на видання. Редакція "Кобзаря" зазнала у Петербурзі серйозних перешкод з боку цензури. Книжка була видана лише завдяки заступництву міністра народної освіти Євграфа Ковалевського, українця за походженням. "Кобзар" вийшов у світ у друкарні П.Куліша 23 січня 1860 року накладом 6050 примірників. Вона містила 17 творів і портрет Т.Шевченка роботи Михайла Микешина.

На сьогодні збереглося багато примірників "Кобзаря" 1860 року, але всі вони знаходяться переважно в державних наукових, культурно-освітніх установах та приватних колекціях. Тому для широкого загалу любителів книги поява факсимільного видання "Кобзаря" 1860 року була значною подією. Це видання побачило світ у видавництві "Дніпро" 1981 року у художньому оформленні Олександра Стеценка (наклад 10000 примірників). Автор передмови до видання — Василь Шубравський.

Своєрідне факсимільне видання підготувало рівненське Товариство "Просвіта" у 2000 році: воно містить факсиміле "Кобзаря" 1840 року (на 115 сторінок) і сучасне відтворення текстів, вміщених там поезій. Його наклад всього 500 примірників.

Факсимільне видання "Кобзаря" 1840 року також ще було здійснене у Переяславі-Хмельницькому 2005 року накладом 1 600 примірників.

"Букварь южнорусский" — останнє прижиттєве видання Тараса Шевченка. Його поет уклав восени 1860 року. Наприкінці грудня він був надрукований накладом 10 000 примірників коштом автора, хоча на обкладинці час видання позначено наступним — 1861 роком. "Букварь" проходить подвійну цензуру — духовну та світську. Він вийшов у світ у друкарні Й. Гогенфельдена і К°, за що Т. Шевченко заплатив 195 крб. 50 коп. Книжка складена із кращих зразків фольклору та частково з власних творів Т. Шевченка. Вона була першою дитячою демократичною читанкою в Україні. Коштував "Буквар" всього 3 копійки — його могли купити найбідніші люди.

Факсимільне видання "Букваря Южнорусского" Т. Шевченка великим накладом — 100 000 примірників — вийшло у видавництві "Веселка" 1991 року (Ред.-упоряд. М.М. Ілляш; післямова В.М. Яцюка; худож. В.П. Вересюк; фоторепродукції В. Стельмаха). Вступну статтю до видання написав Олесь Гончар.

Серед посмертних видань творів Тараса Шевченка було багато таких, що зайняли визначне місце в історії. Однак з часом ці видання стали також раритетними і недоступними широкому загалу. Як, наприклад, женецькі видання творів Шевченка, які з'явилися після Валуєвського і Емського указів. У Женеві їх видавав Михайло Драгоманов. Серед них — малоформатне видання "Кобзаря" 1878 року. Завдяки маленькому формату (9 см) його у цигаркових коробках ввозили до Росії.

Це женецьке видання було відтворене у наш час вже іншим способом — **репринтним** (англ. to *reprint* — передруковувати, перевидувати) — випуск якого здійснюється шляхом репродукції (сканування) сторінок книги, рукопису та інших вибраних для відтворення джерел без зміни тексту. Така техніка вже не передбачає відтворення особливостей матеріалів (паперу, палітурки) і друку (дефектів, виправлень, друкарських помилок) попереднього видання. Останньою властивістю відрізняється від факсиміле.

Роботу з його підготовки і виходу в світ здійснило Дюбровільне товариство любителів книги УРСР. Книжка вийшла 1991 року накладом 25 000 примірників (післямова та примітки М.О. Михальчука; художнє оформлення Т.С. Преснякової).

Першим повним на той час виданням "Кобзаря" стало видання 1907 року за редакцією В. Доманицького, яке довгий час служило взірцем для наступних перевидань Шевченкових творів. Факсимільне видання цієї збірки було здійснено 2004 року у Рівному у видавництві "Волинська обереги". (Підгот. факс. вид. М. Борейка; післямова С. Гальченка; дизайн палітурки І. Філик. Наклад 1 000 примірників.)

Трагічною була історія видання збірки поезій Т. Шевченка 1927 року, що вийшла у видавництві "Сяйво" з ілюстраціями Петра Носка і художнім оформленням Антіна Середи. На жаль, фактично весь наклад (50 000 примірників) був знищений, оскільки його художникові Петру Носку, як і багатьом іншим українським митцям, сталінська система інкримінувала шпигунство. Самобутність і неповторність художніх ілюстрацій до віршованих творів Кобзаря спричинилися до повторного видання книги через сімдесят шість років. На сьогодні відомий єдиний примірник 1927 року, що зберігається у бібліотеці Симона Петлюри у Парижі. Він і став зразком для факсимільного відтворення цієї збірки, яке здійснив видавничий дім "Альтернативи" 2003 року накладом

2 200 примірників (вступ. ст. Ф. Якубовського; приміт. О. Полторацького; малюнки П. Носка; післямова Т. Носко-Оборонів). Тут збережені стиль і граматики видання 1927 року.

У 1941 році у Празі, в період складних політичних умов окупованої Чехії, українською громадою було підготовлено ювілейний "Кобзар. 1840—1940". Видання вийшло благодійним коштом 65-ти українців і мало наклад 2 000 примірників. В його основу покладено видання: "Кобзар. Народне видання з поясненнями і примітками Василя Сімовича. Заходами Євгена Вирового. Українське видавництво в Катеринославі" 1921 року (Катеринослав-Кам'янець-Подільський-Лейпциг). Ім'я Євгена Вирового маловідоме сьогодні в українській історії. За його ініціативою було відновлено діяльність катеринославської "Просвіти", розпочалося видавництво газети "Вісник товариства "Просвіта"". Опинившись в еміграції, Є. Вировий продовжував громадську та видавничу працю, був співробітником товариства "Книголюб".

Є. Вировий був одним з меценатів, коштом яких видруковано "Кобзар. 1840—1940". Він шукав дешевшу друкарню, яка б здійснила видання, і звернувся у празьке видавництво Яна Андреска. Друкарня не вважилась з друком "Кобзаря", і видання побачило світ лише в липні 1941 року. Вступну статтю та примітки написали Володимир Дорошенко та Степан Сірополко. До видання "Кобзаря" 1941 року увійшов вірш "А нумо знову віршувать" та поема "Черниця Мар'яна", яких не було у лейпцизькому виданні 1921 року. (Є. Вировий трагічно загинув у травні 1945 року у Празі.)

Репринтне відтворення цього "Кобзаря" було на-друковано з примірника, подарованого відомим меценатом діаспори Павлом Лимаренком Шевченківському національному заповіднику в м. Каневі. Книгу надрукували в Черкасах у видавництві "Брама-Україна" 2006 року накладом лише 1 000 примірників (автори післямови: О. Солопченко, М. Мушинка, Р. Лубківський).

Одним із найважливіших джерел для вивчення життя і творчості Шевченка є його рукописна спадщина. Майже вся вона (збірка "Три літа", "Мала книжка", "Більша книжка", "Щоденник", повісті, автографи окремих поезій, епістолярій, альбоми) сьогодні зберігається у Відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. Ці матеріали недоступні для широкого загалу. Тому їх відтворення фототипічним способом має надзвичайно велике значення — воно дає можливість багатьом людям наблизитись до творчої лабораторії поета, побачити почерк Т. Шевченка, його замальовки на рукописних сторінках, редагування тексту та ін.

Розпочало і продовжує роботу з фототипічних видань рукописної спадщини Т. Шевченка видавництво "Наукова думка".

У 1963 році до 150-річчя від дня народження Т. Шевченка тут було видано "Малу книжку" (так звана "захалавна" — рукописна збірка віршів поета, написаних у 1847-1850 рр. (згодом були перевидання 1966 та 1984 рр.).

У 1963 році також фототипічним способом тут на-друковано "Більшу книжку" — рукописну збірку, яку автор започаткував вже після заслання. (Було її перевидання 1989 року.)

В 1966 році 25 000-им накладом здійснено перше фототипічне видання рукописної збірки "Три літа", написаної у 1843 — 1845 рр., у якій, як відомо, знамениті поеми Т. Шевченка: "Сон", "Кавказ", "Великий льох"; поезії "Заповіт", "Чигрине, Чигрине..." та ін. Під час

арешту 1847 року збірку у Т. Шевченка було відібрано і вона перебувала до 1905 року у III відділі. Тексти підготував і написав передмову до видання Євген Шаблювський.

Значний інтерес у прихильників творчості Т. Шевченка викликає його щоденник, який він вів майже протягом року — з літа 1857 до весни 1858 року. Його факсимільне видання здійснено 1972 року.

Майже вся мистецька спадщина Т. Шевченка (700 оригіналів) зберігається у Національному музеї Тараса Шевченка. Загалом вона репродукована у кількох академічних виданнях. Там також репродуковані і малюнки з альбомів Тараса Шевченка.

Однак академічне видання не дає можливості побачити цілісного варіанту мистецьких творів Т. Шевченка, об'єднаних в один альбом.

У 1843 році під час перебування на рідній землі у Шевченка виник задум про періодичне художнє видання під назвою "Живописная Украина", яке б образно-візуально представляло історію, життя і побут народу України. Роботи мали бути відтворені у техніці гравюри і офорту. "Живописная Украина" мала виходити окремими випусками по 12 естампів на рік. У кожному випуску мали бути надруковані пояснювальні тексти, до написання яких Шевченко мав намір залучити П.Куліша, О.Бодяньського, М.Грабовського та ін. На вичуренні від продажу видання гроші поет хотів викупити своїх рідних із кріпацтва.

Але Шевченкові не пощастило повністю здійснити свій задум. Перше і останнє видання "Живописной Украины" вийшло наприкінці 1844 року. У ньому було шість офортів Шевченка: "У Києві", "Видубицький монастир у Києві", "Старости", "Судня рада", "Казка", "Дари в Чигрині 1649 року".

Повний комплект видання "Живописной Украины" нині зберігається у Національній науковій бібліотеці ім. В.Вернадського, а окремі офорти видання є в багатьох музеях України і за кордоном.

У 1993 році видання офортів "Живописная Украина" було відтворено факсимільним способом. (Авт. вступ. ст. та упоряд. В.М.Яцюк.— К.: ВТП ред. газ. "Ділова Україна".)

Можливість познайомитися з альбомом Шевченка 1845 року надало видавництво "Наукова думка", здійснивши у 2000 році його видання накладом 1 000 примірників (упоряд. С.А. Гальченко; худож. М.А. Панасюк; худож. ред. Р.І. Калиш). У цьому альбомі — рисунки олівцем, акварелі та сепії, виконані Тарасом Шевченком під час подорожі Полтавщиною та Київщиною в квітні — жовтні 1845 року. Колись він був власністю Василя Тарновського, перебував у Музеї української старовини В. Тарновського в Чернігові. Нині зберігається

в Інституті літератури імені Тараса Шевченка.

У відділі рукописів та текстології Інституту літератури зберігається також рукописна збірка "Wirszy T. Szewczenka", написана латиною і проілюстрована друзями Т.Шевченка — Яковом де Бальменом і Михайлом Башиловим. Вони хотіли, аби ці твори були доступні для читання усьому слов'янському світу. Я. де Бальмен і М. Башилов записали у ній твори з "Кобзаря" 1840 року і поеми "Гайдамаки" та "Гамалія", зробили по 39 ілюстрацій до цих творів. Цей раритет донедавна залишався маловідомим навіть для вузького кола літературознавців.

Перше факсимільне відтворення збірки "Wirszy T. Szewczenka" видано у Дніпродзержинську (ВД "Андрій") за підтримки Благодійної організації "Президентський фонд Леоніда Кучми "Україна"" накладом 700 примірників. (Авт. проекту, упорядкування, передм. С.А. Гальченко; наук. опис рукоп. ориг. А.Й. Ряпо; з доповнен. і уточнен. Г.Л. Іващенко, К.Д. Ткаченка; макет та худож. оформ. К. Ткаченка.)

Маємо надію, що огляд фототипічних, факсимільних та репринтних видань творів Тараса Шевченка допоможе урізноманітнити і збагатити методи роботи з ознайомлення і вивчення його життя і творчості. Адже саме вони дають нам можливість побачити, який вигляд, наповнення мали окремі прижиттєві видання літературної і мистецької спадщини Шевченка; а його автографи та малюнки, відтворені таким способом, наближають нас до таємниць творчості Великого Кобзаря.

Література

1. Бібліографічний покажчик творів Т. Шевченка. 1840-1938. Склали Володимир Дорошенко. Львів, 1938.
2. Бібліографія Записок Наукового Товариства ім. Шевченка (1892—2000 рр) / Ред. О. Купчинський. — Львів: НТШ. — 2003. — 742 с.
3. Видання творів Тараса Шевченка у фондах Шевченківського національного заповідника. Каталог. К.: Видавництво "Криниця", 2004.
4. Грушевський О. Життя і творчість Т. Шевченка. К., 1918.
5. Енциклопедія українознавства. У 10-х т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954—1989.
6. Книговедение. Энциклопедический словарь. М.: Издательство "Советская Энциклопедия", 1982.
7. Опис рукописів Т. Шевченка. Ред. О. Білецький. К., 1961.
8. Шевченківський словник. Ред. Є. Кирилюк, т. 1—2. К.: Головна редакція УРЕ, 1978.
9. Шевченко Т. Документи і матеріали. 1814—1963. К.: Державне вид-во політичної літератури, 1963.
10. Шевченко Т.Г. Бібліографічний покажчик. 1965—1988. К.: АН УРСР, 1989.

Наталія Глоба. Фототипические, факсимильные и репринтные издания произведений Т.Г. Шевченко

Данная статья представляет информацию о фототипических, факсимильных и репринтных изданиях произведений Тараса Шевченко, его рукописного и художественного наследия. Их использование на уроках украинской литературы во время изучения жизни и творчества Шевченко поможет разнообразить и обогатить методы и формы учебной работы.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, издания, произведения, наследие, фототипия, факсимиле.

Natalia Globa. Phototype, facsimile and reprint editions of Taras Shevchenko's works

This article gives information about phototype, facsimile and reprint editions of Taras Shevchenko, his handwritten and artistic heritage. Their use on the lessons of Ukrainian literature concerning Shevchenko's life and work will help to diversify and enrich methods and forms of educational work.

Keywords: Taras Shevchenko, editions, publications, works, heritage, phototype, facsimile.

Студентський лекторій як активна форма позакласної роботи з української літератури у педагогічному коледжі

Тамара Бабійчук,
кандидат педагогічних наук
Бердичів

У статті розглянуто питання організації і діяльності студентського лекторію, подано матеріали для успішної підготовки і виголошення міні-лекцій на шевченківську тематику.

Ключові слова: компетентності, позакласна робота, лекторій, міні-лекція.

Сучасна освіта орієнтується на формування конкурентоспроможного (компетентного) фахівця, який здатний до успішної життєдіяльності в умовах постійних змін [4; 269]. *Компетентний* (лат. *competens* — належний, відповідний) — досвідчений у певній галузі, якомусь питанні [10; 328]. Українські вчені запропонували, як відомо, такий комплекс ключових компетентностей: уміння вчитися (навчальна компетентність); громадянська; загальнокультурна; компетентність з інформаційних та комунікативних технологій; соціальна; підприємницька; здоров'язберігаюча.

Формування системи компетентностей відбувається як під час аудиторних занять з різних предметів, так і в позакласній роботі.

Привабливою, активною і сучасною, цікавою формою позакласної роботи з української літератури у педагогічному коледжі повинен стати студентський лекторій. Даємо визначення лекторію за словником: "Цикл лекцій, об'єднаних тематично або влаштованих для певного кола слухачів" [14; 443].

Мета лекторію:

- стимулювати цікавість до самостійного пошуку потрібних знань,
- розширювати літературну освіту учнів,
- підвищувати читацьку культуру студентів,
- виховувати естетичні смаки юних лекторів,
- формувати громадянські та моральні світоглядні позиції юнаків і дівчат на матеріалі творів художньої літератури,
- вдосконалювати техніку мовлення, засоби виразності,
- розвивати комунікабельність, толерантність, творчість, підприємницькі здібності,
- допомогти самоствердитися, повірити у свої сили як керівника та організатора великої групи людей,
- створювати умови для успішної самостійної практичної діяльності майбутніх педагогів.

Як бачимо, лекторій сприяє становленню молодого компетентного педагога. Організуючи лекторій, керівникам слід продумати вирішення наступних завдань:

- Усвідомлення студентами потреби у пропаганді літературних знань серед широкої аудиторії.
- Вироблення статусу лекторію.
- Визначення обсягу роботи лекторію.
- Складання орієнтовного плану роботи.
- Затвердження обов'язків керівника і членів лекторію.
- Систематичне опрацювання членами лекторію психологічної, соціологічної, педагогічної, літературознавчої, художньої літератури.

- Узгодження тематики лекцій.
- Виокремлення вимог до міні-лекції і лектора.
- Робота по складанню тексту міні-лекції.
- Підготовка до публічного виголошення міні-лекції.
- Врахування психологічних особливостей слухачів різних груп (вік, стать, освіта, соціальний стан).
- Кероване спілкування зі слухачами напередодні, під час і після виголошення міні-лекції з метою активізації аудиторії.
- Здійснення рефлексії після виголошення міні-лекції.
- Оцінювання виступу з міні-лекцією (чи досягнуто очікуваного результату).
- Значення студентського лекторію для розвитку і становлення майбутнього педагога.

Міні-лекція — це виступ протягом 8—10 хвилин.

Вважаємо за необхідне виокремити і пояснити студентам **вимоги до міні-лекції** (науковість, системність, доступність, емоційність викладу, актуальність, логічна послідовність, тематична завершеність).

Необхідно разом зі студентами — членами лекторію — з'ясувати і вимоги до лектора, до його професійних та моральних якостей. Лектор повинен не тільки давати цікаву й актуальну інформацію, але й бути оригінальним і розумним співбесідником, який вміє просто і ясно викласти відомі істини і дати водночас їм своє оригінальне пояснення.

Лектор повинен знати основні правила і прийоми роботи з аудиторією, закономірності процесів сприймання, уваги, мислення, поведінки слухачів, форми активізації пізнавальної діяльності на лекціях, повинен бути комунікабельним, толерантним, використовувати в ході лекції як монолог, так і діалог, полілог.

Етапи створення міні-лекції:

- Визначення теми міні-лекції.
- Виділення головних питань.
- Відбір наочного матеріалу.
- Складання плану.
- Написання повного тексту міні-лекції.
- Прочитання лекції вголос. Звертається увага на техніку мовлення (дикція, голос, дихання), на засоби виразності (інтонація, паузи, логічні наголоси, мелодика), на використання невербальних засобів (жести, міміка), на темп (у середньому 50 слів за хвилину).

Практичні поради щодо виголошення міні-лекції

1. Особливу увагу слід приділити початку, зокрема першій фразі, з метою викликати у слухачів позитивну реакцію, стійкий інтерес до подальшої роботи — усвідомлення, сприйняття, осмислення і застосування отриманих знань.

2. Структура лекції повинна бути простою. Виклад композиційно строгий, оскільки заплутаний чи обтяжений різними, навіть дотичними, думками, аргументами виклад створює труднощі у сприйнятті і засвоєнні матеріалу.

3. В міні-лекції виділити стержень — основну думку, яку слід обов'язково передати слухачам.

4. Бажано виписати на окремих листках основні положення лекції (цей матеріал можна оформити на кольорових аркушах формату А-3 і прикріпити на дошці). Якщо будуть терміни чи незрозумілі слова, їх слід коротко, в доступній формі пояснити.

5. Всі висновки повинні бути проілюстровані прикладами.

6. Слід використати зорову та звукову наочність.

7. Необхідно продумати закінчення лекції. Останні фрази повинні викликати бажання активно діяти.

Обговорюючи теми міні-лекцій, пропонуємо не розпорошувати сили, а кожного року обмежувати роботу лекторів над підготовкою виступів за творами кількох письменників.

Так, наприклад, усвідомлюючи роль Тараса Шевченка (мислителя, політика, поета, художника, совісті нації) для України не тільки минулої, а насамперед сучасної і майбутньої, а також зважаючи на пильну увагу сучасних українофобів до постаті Тараса Шевченка, на їхні різноманітні технології, озвучені у ЗМІ, де великий Тарас обривається і тим самим компрометується серед переважно молодих українців, керівникові лекторію доцільно залучити студентів до розробки міні-лекцій на шевченківську тематику.

Короткий коментар щодо проведення міні-лекцій на шевченківську тематику:

Напередодні виголошення лекції слід звернутися до слухачів з проханням відповісти на питання анкети, а також провести узагальнення власних знань про Шевченка.

Завчасно підготувати яскраві запрошення на листівках, повідомлення про міні-лекції через оголошення, радіо (можливо, внутрішнє), газету.

Розробити наочність: зорову (колір, форма), звукову (музика); подбати про технічне забезпечення виступу.

Лектори повинні ретельно підібрати одяг.

Оптимальна кількість слухачів — 30, але не більше 50 осіб.

На кожну зустріч можна підготувати 2—3 міні-лекції; загальна тривалість зустрічі — не більше 60 хв.

Обладнання, яке має бути на всіх зустрічах:

— Естетично виконаний портрет Тараса Шевченка.

— Вислови відомих людей світу про Тараса Шевченка.

— Прислів'я про Кобзаря.

— Афоризми Тараса Шевченка.

— Виставка творів Тараса Шевченка і художніх та публіцистичних творів про нього.

— Пісня "Реве та стогне Дніпр широкий" в аудіозапису (нею розпочинається кожна зустріч).

— Стенди "Музеї Тараса Шевченка", "Пам'ятники Тарасові Шевченку", "Лауреати Державної премії імені Шевченка". Бажано також стенд "Тарас Шевченко і наш край".

Всі матеріали мобільні, зручні для розгортання їх у будь-якому приміщенні.

Орієнтовний план проведення першої зустрічі

1. Аналіз анкет.

2. Робота із залом (метод "Мікрофон"): "Коли, де, як відбулося ваше перше знайомство з Шевченком"?

3. На дошці — карта України, з обох боків — афоризми про Україну відомих українців (переважно поетів) і прислів'я про рідний край. Звучить пісня "Думи мої, думи мої", на її фоні — демонстрація тематичних слайдів "Моя Україна". Перед лектором на трибуні — прапор України.

4. Виголошення лекції "Свою Україну любіть...".

5. Виголошення лекції "Шевченко-художник" (розповідь про картини з одночасною демонстрацією їх репродукцій або відповідних слайдів).

6. Виконання пісні "Тополя" (соліст з групи підтримки лектора або з глядацької аудиторії).

7. Опис картини "Катерина" (показ репродукції).

8. Виконання пісні на слова Шевченка (на вибір; соліст з групи підтримки лектора або з глядацької аудиторії).

9. Виголошення лекції "Шевченко і музика". (У ході лекції виконуються дві пісні — народна і сольна на слова Тараса Шевченка).

10. Колективне виконання пісні (на вибір; слова Тараса Шевченка).

11. Вручення слухачам подарунків — дисків з репродукціями картин Тараса Шевченка.

Орієнтовний план проведення другої зустрічі

1. Вікторина, присвячена Тарасові Шевченку.

2. Робота із залом (метод "Мікрофон"): "Мої улюблені рядки з творів Тараса Шевченка" (слухачі читають напам'ять).

3. Виголошення лекції "І мертвим, і живим" — духовний заповіт Шевченка рідному народові".

4. Виголошення лекції "Шевченко і Біблія".

5. Виголошення лекції "Повісті Шевченка російською мовою".

6. Демонстрація відеофрагментів за повістями "Музыканти", "Близнець".

7. Вручення слухачам подарунків — дисків з піснями на слова Тараса Шевченка.

8. Прохання до слухачів принести з домашньої бібліотеки власні "Кобзарі".

Орієнтовний план проведення третьої зустрічі

1. На дошці — карта Кавказу. Виголошення лекції "Кавказ" Тараса Шевченка".

2. На дошці на різнокольорових листах формату А-3 і А-4 — прислів'я про матір. На фоні пісні про матір — демонстрація слайдів "Мамо, рідна і кохана".

3. Виголошення лекції "Образ матері у Тараса Шевченка".

4. Виголошення лекції "Кобзар в образотворчому мистецтві" (під час лекції використовуються репродукції картин художників).

5. Прослуховування пісні "Шлях до Тараса" у виконанні Василя Зінкевича (слова Ю. Рибчинського).

6. Робота із залом (метод "Мікрофон"): "За що я дякую Шевченкові", "Як наблизити сучасну молодь до Тараса Шевченка".

7. В кінці останньої зустрічі — роздати бажаючим стікери з проханням коротко записати: на зелених — враження від лекцій, на червоних — побажання організаторам лекторію (стікери приклеюються на листи А-3).

8. Вручення слухачам подарунків — "Цитатник Кобзаря".

Література

1. Великий рід великої людини: Науково-популярний нарис. — К.: ТОВ "ЕЛІБРЕ", 2008. — 160 с.

2. Вінок Тарасові Шевченку: Оповідання. — К.: Радянський письменник, 1963. — 232 с.

3. Вічний як народ: Сторінки до біографії Т.Г.Шевченка: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1998. — 272 с.

4. Волкова Н.П. Педагогіка: Навч. посібник. — К.: Академвидав, 2009. — 616 с.

5. В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. — К.: Радянський письменник, 1984. — 294 с.

6. Дзюба І. Тарас Шевченко. — К.: ВД "Альтернативи", 2005. — 704 с.

7. Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах. — К.: Дніпро, 1993. — 779 с.

8. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. — К.: Обереги, 2004. — 480 с.
9. Єфремов С.О. Шевченкознавчі студії. — К.: Україна, 2008. — 368 с.
10. Нечволод Л.І. Сучасний словник іншомовних слів. — Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. — 768 с.
11. Огієнко І. Тарас Шевченко. — К.: Наша культура і наука, 2003. — 432 с.
12. Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1991. — 488 с.
13. Спогади про Тараса Шевченка. — К.: Дніпро, 1982. — 547 с.
14. Сучасний тлумачний словник української мови / За заг.ред. В. В. Дубчинського. — Х.: ВД "ШКОЛА", 2006. — 1008 с.
15. Франко Іван. Шевченкознавчі студії. — Львів: Світ, 2005. — 472 с.
16. Цвілюк С.А. Історична мудрість великого Кобзаря. Історизм та соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка. — Одеса: Маяк, 2008. — 312 с.
17. Чуб Д.В. Живий Шевченко: Біографічні та літературознавчі оповіді. — К. Веселка, 1994. — 141 с.
18. Шевченківський календар-щотижневик на 1964 рік. — К.: Редакція українських календарів, 1964. — 112 с.
19. Шевченківський словник у двох томах. Том І. — К.: Головна редакція УРЕ, 1976. — 416 с.
20. Шевченківський словник у двох томах. Том І. — К.: Головна редакція УРЕ, 1976. — 411 с.
21. Шевченко в художній літературі. — К.: Радянська школа, 1964. — 576 с.
22. Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. — К.: Наукова думка, 1990. — 168 с.
23. Я дуже щиро Вас люблю: Шевченко у розповідях сучасників. — Х.: Прапор, 2004. — 352 с.

Додатки

Анкета

1. Чи є у вашій домашній бібліотеці "Кобзар"?
2. Якщо так, то як часто ви його читаете?
3. Які твори Шевченка ви любите читати? Чому?
4. Який ваш улюблений твір Шевченка?
5. Чи все вам зрозуміло у творах?
6. Що треба все-таки пояснити?
7. Чи відчуваєте вплив Шевченка на вас? Якщо так, то чому ви так думаете? Який це вплив? Поясніть.
8. Чи читаете ви у своїй родині твори Шевченка вголос?
9. Чи можна твердити, що твори Шевченка актуальні?
10. Що про Шевченка ви хочете дізнатися?
11. Навіщо вам знання про Шевченка?

Цитатник Кобзаря

Тарас Шевченко про Україну, про любов до Батьківщини

Що ми? / Чиї сини? Яких батьків? / Ким? За що закуті? ("І мертвим, і живим").

Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине ("До Основ'яненка").

Світе тихий, краю милий, / Моя Україно! / За що тебе сплюндровано, / За що, мамо, гинеш? ("Розрита могила")

За що ж боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списками / Московські ребра?

Заснула Вкраїна, цвілю зацвіла, / В калюжі, в болоті серце прогноїла ("Чигрине, Чигрине").

В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля.

Нема на світі України, / Немає другого Дніпра ("І мертвим, і живим").

Свою Україну любіть. / Любіть її... Во время люте, / В останню тяжкую минуту / За неї Господа моліть ("Чи ми ще зійдемося знову?").

Та не однаково мені, / Як Україну злії люди / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окраденую, збудять ("Мені однаково").

Тарас Шевченко про майбутнє України

1. Це країна правова
Коли / Ми діждемося Вашингтона / З новим і праведним законом? / А діждемося-таки колись! ("Юродивий")

2. Це країна вільна
Оживуть степи, озера, / І не верстовії, / А вольнії, широкії, / Скрізь шляхи святії / Простеляться... ("Ісаїя. Глава 35")

3. Це країна дружби, злагоди
А всім нам вкупі на землі / Єдинонмисліє подай / І братолюбіє пошли ("Молитва").

4. Це країна людей праці
Роботящим умам, / Роботящим рукам / Перелогі орать, / Думать, сіять, не ждять / І посіяне жать / Роботящим рукам ("Тим неситим очам").

5. Це країна високої моралі, у якій на найвищий п'єдестал буде поставлено матір
І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі ("І Архімед, і Галілей").

Тарас Шевченко про перевертнів, яничарів

Раби, підніжки, грязь Москви, / Варшавське сміття...
Чого ж ви чванитесь, ви! / Сини сердешної України! / Що добре ходите в ярмі, / Ще лучче, як батьки ходили...
Доборолась Україна / До самого краю. / Гірше ляха свої діти / Її розпинають.

Не дуріте самі себе, / Учітесь, читайте, / І чужому начайтесь, / Й свого не цурайтесь ("І мертвим, і живим").

Люде, люде! / За шмат гнилої ковбаси / У вас хоч матір попроси, / То оддасте... ("П.С.")

Ми серцем голі догола! / Раби з кокардою на лобі! / Лакеї в золотій оздобі... / Онуча, сміття з помела / Єго величства. Та й годі ("Во Іудеї во дні они").

Няньки, / Дядьки Отчества чужого ("Бували війни й військовій свари").

Тарас Шевченко про жінку-матір

Іван Франко: "Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив так високо і так щиро ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко..."

У нашім раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитятчком малим.

І перед нею помолюся, / Мов перед образом святим / Тієї матері святої, / Що в мир нам Бога принесла...

Слово мамо. Великеє, / Найкраще слово! ("У нашім раї на землі").

Все упованіє моє / На тебе, мій пресвітлий раю, / На милосердіє твоє. / Все упованіє моє / На тебе, мати, возлагаю ("Марія").

І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люди на землі... ("І Архімед, і Галілей").

Тарас Шевченко про рідне слово

Ну що б, здавалося, слова... / Слова та голос — більш нічого. / А серце б'ється — ожива, / Як їх почує! Знать, од Бога / І голос той, і ті слова / Ідуть меж люди... ("Ну що б, здавалося, слова").

Учи неложними устами / Сказати правду ("Муза").

Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово ("Подражаніє II псалму").

Неначе праведних дітей, / Господь, любя отих людей, / Послав на землю їм пророка, / Своєю любов благаговістить, / Святу правду возвістить! / Неначе наш Дніпро широкий, / Слова його лились, текли / І в серце падали глибоко! / Огнем невидимим пекли / Замерзлі душі ("Пророк").

Ридаю, / Молю ридаючи: пошли, / Подай душі убогій
силу, / Щоб огненно заговорила, / Щоб слово пламенем
взялось, / Щоб людям серце розтопило ("Неофіти").

Книжки для виставки художніх творів про Тараса Шевченка

С.Васильченко "У бур'янах"; О. Іваненко "Тарасові шляхи"; З. Тулуб "В степу безкраім за Уралом"; О. Ільченко "Петербурзька осінь"; С. Голованівський "Доля поета"; П. Тичина "Шевченко і Чернишевський"; В. Суходольський "Тарасова юність"; І. Драч "Смерть Шевченка"; Л. Смілянський "Поетова молодість"; Д. Красицький "Тарасові світанки"; Л. Большаков "Їхав поет із заслання"; В. Чемерис "Я любила Шевченка"; Ю. Щербак "Стіна"; В. Дарда "Його кохана", "Переяславські дзвони"; М. Будник "При лихій годині"; Вас.Шевчук "Син волі"; Б. Чайковський "Тарас Шевченко"; А. Костенко "За морями, за горами"; Вал.Шевчук "Чарівник".

Тарас Шевченко в оцінці видатних діячів світової культури

Микола Чернишевський: "Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література не потребує нічної ласки".

Микола Добролюбов: "Він поет цілком народний, такий, якого ми не можемо назвати у себе. Він вийшов з народу, жив з народом і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний".

Костянтин Станіславський: "Твори Шевченка вічно будитимуть в серцях людей благородні великі почуття".

Поляк Гвідо Батталія: "Шевченко — один з найгеніальніших поетів світу".

Президент США Джон Кеннеді: "Я радий, що можу дати свій голос до тих, хто вшановує великого українсько-го поета Тараса Шевченка".

Американський художник Рокуелл Кент: "Ваш Шевченко — це мій Шевченко. Я люблю і ціную Шевченка".

Прем'єр-міністр Канади М.Б. Малруні: "Тарас Шевченко — це символ не лише України, але й усіх, хто бореться за свою гідність будь-де в світі".

Індійський письменник Дж. Госвами: "Життя і творчість Шевченка не померкнуть ніколи".

Грузин Акакій Церетелі: "З його слів я вперше зрозумів, як треба любити Вітчизну і свій народ".

Німець А. Курелла: "Тарас Шевченко не має собі рівних у світовій літературі".

Турецький поет Назим Хікмет: "Є поети одного міста, одного села, одного народу. Але є поети всіх міст, всіх сіл, всіх народів. Шевченко саме такий поет. Поки б'ються серця людей, звучатиме голос Шевченка".

Вірменин А. Ісаакян: "Не можна уявити Т. Шевченка без України, і не можна пізнати Україну без Шевченка".

Осетин Н. Джусайти: "Слово Шевченка возвеличує, облагороджує, формує наші душі".

Іван Франко: "Він був сином мужика, і став володарем в царстві духа. Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком, і вказав нові світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій. Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі у ржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога — у зневіру і песимізм".

Богдан Лепкий: "Найбільший з українців".

Іван Огієнко: "Тарас Шевченко з бігом часу став у нас поетом, пошана до якого перетворилася на всенациональну. Це він помітно перетворив і далі перетворює український народ на політично й національно дозрілу націю, це він дав усім національну політичну ідеологію".

Павло Тичина: "Нам треба голосу Тараса!"

Остап Вишня: "Досить було однієї людини, щоб урятувати цілий народ, цілу націю".

Іван Драч: "Він бути нам рабами не дає".
Іван Дзюба: "Ми на вічнім шляху до Шевченка".

Прислів'я про Шевченка

Шевченкові твори сяють, як ясні зорі.
Зі сторінок "Кобзаря" зійшла правди зоря.
Тарасові слова — то правда жива.
Шевченкове перо панів по серцю шкребло.
Шевченкові думки переживуть віки.
Хто з Шевченком знається, той розуму набирається.
Шевченко Тарас наче сонце для нас.
Хто Шевченка прочитав, той багатий серцем став.
Слово Тараса — наша зброя і окраса.

Зразок міні-лекції "Свою Україну любіть.."

Любов до України гріла серце нашого великого національного поета упродовж усього його недовгого життя. Доля розпорядилася так, що великий Кобзар довгі роки жив далеко за межами Батьківщини, але ні на мить не забував Тарас своєї України. Навіть перебуваючи під слідством у III жандармському відділі, добре усвідомлюючи, які випробування чекають на нього, Шевченко не зрікається своєї страдницької Вітчизни (а єдиним "злочинцем" Шевченка, що йому був інкримінований, була любов до Батьківщини).

З-за ґрат посилає Тарас нам, нині сущим, пророчі слова:

Свою Україну любіть. / Любіть її... Во время люте, / В останню тяжкую минуту / За неї Господа моліть.

Молився і Тарас за Україну, а не за себе. Болі України боліли йому нестерпніше, ніж свої власні.

Та не однаково мені, / Як Україну злії люди / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окрадену, збудять...

Ці слова теж сказані у петербурзькому підземеллі.

Любов до України для Шевченка полягала у глибокому співчутті трудящим, їх підневільному становищу. Чому Вітчизна нещасна, уярмлена, ув'язнена, скатована, обікрадена? Чому вільний і державний колись народ став рабом?

Світе тихий, краю милий, / Моя Україно! За що тебе сплюндровано, / За що, мамо, гинеш? —

не раз кричало поетове серце. Чому "заснула Україна, цвіллю зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогноїла"? Невже забуто, якою великою ціною — ціною крові — було заплачено за нашу волю, за нашу незалежність?

За що ж боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списками / Московські зброя?

Піднятися на боротьбу за втрачену незалежність Шевченко кликав у численних творах.

Ореолом святості увінчані у Шевченка борці за волю України.

Поет вірив у те, що боротьба наша закінчиться перемогою, що усміхнеться заплакана мати Україна, заживе у сім'ї вольній, новій.

Шевченко учить нас бути свідомими патріотами своєї Батьківщини. Для цього слід добре знати рідну історію (а в ній були світлі і трагічні, величні і похмурі сторінки), не мінати "ані титли, ніже тії коми". Слід знати свою рідну мову, а не хизуватися тим, що всі мови знаємо, а от своєї, матеріанської, — "дастьбі". Шевченко хоче, щоб ми, українці, мали свою національну гідність і гордість, а то, безпам'ятні, радо ласуємо тією картопелькою, яку "мудрий німець" зростив на полі козацькому, щедро политому кров'ю наших предків-лицарів — героїв Запорозької Січі. Це — святотатство, це — дикість, а в людини повинно, переконує поет, у душі бути хоч щось святе.

Шевченко не кличе нас замкнутися лишень у національних рамках, ні! Слід чужому научатися, щоб не бути невігласом, але водночас (і це звучить сьогодні особливо актуально!) і свого не цуратися. Шевченко просить

нас, українці, не зрікається матері України, бо "нема на світі України, немає другого Дніпра", бо "хто матір забуває, того Бог карає, того діти цураються, в хату не пускають".

Посилав Тарас прокляття манкуртам, доморощеним яничарам-покурчам. "Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття", — презирливо кидав в очі перевертням поет, — "дядьки Отчества чужого", "за шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси, то віддасте". Шевченко пророче передбачав, що відступники будуть прокляті власними дітьми. Нащадки ніколи не простять зрадникам-батькам їхньої зневаги до України, їх торгівлі Україною.

Мати Україна сьогодні в небезпеці. Слід відкинути все, що нас, українці, роз'єднує, у нас є спільне — Україна. Інтереси жодної партії, жодної організації, жодного товариства чи об'єднання не можуть ставитися вище від інтересів України. Демонструвати і проголошувати сьогодні словесну любов до України — мало. Треба працювати на благо України. Працювати всім, працювати всюди! І в Україні, і далеко за її межами. Працювати так, щоб ожила "добра слава, слава України".

Зробимо короткий аналіз містерії Т. Шевченка "Великий льох" (1845). Твір складається з трьох розділів. Чому душі трьох передчасно померлих дівчат ніяк не можуть знайти собі вічне пристанище? Який неспокутний гріх вони вчинили за свого життя? — запитує поет у першому розділі "Три душі". Перша дівчина перейшла з повними відрами дорогу Б. Хмельницькому, не знаючи, що той їхав Москві присягати — на Переяславську раду, отже, побажала йому успіху. Для Шевченка Переяславська рада — це зрада України. Тому вода у відрі Прісі стає смертельною отрутою, від якої гине вся родина.

Друге дівча у Батурині напоїло коня московському цареві. Нелюд Петро I до ноги винищив Батурин — гетьманську столицю Івана Мазепи, не пожалів нікого — ні дітей, ні старих, ні жінок, — нікого! Було спалено всі будівлі, зокрема і церкви. І серед тих пожарщиків, тих розбудів крові, тих страшних криків конаючих козаків — дивом уціліла дитина, яка, покірною схиливши голову перед царем-сатаною, його коневі водицю простягає...

Третя душа була немовлятком. Мати, щоб забавити сплаквану дитину, показує на золоту галеру: там, як повноправна хазайка України, плыве Дніпром Катерина II після успішної операції — остаточного знищення Запорозької Січі, оплоту української незалежності і волі. Дитя тільки усміхнулося цариці... і душа відлетіла.

Чи ж я знала, ще сповита, Що тая цариця — Лютий ворог України, Голодна вовчиця...

Як бачимо, три душі здійснили свій злочин — зраду України — несвідомо. Але навіть несвідомо вчинена зрада України для Шевченка була не просто гидким, а непрощеним злочинцем.

Т. Шевченко, людина європейської культури, сильна, волелюбна, був надзвичайно толерантним, однак водночас він був безкомпромисним у всьому, що стосувалося України. Для Шевченка Україна — понад усе. Поет не тільки оспівував героїв-патріотів України, він припинав до ганебного стовпа зрадників своєї Вітчизни.

У містерії Шевченко задумується над питанням: хто приносить Україні найбільше зло. І в розділі "Три ворони" відповідає: українські яничари, покручі-перевертні. Саме на них роблять ставку люті україножери усіх мастей, і за-

проданці сумлінно і зятято відпрацьовують юдині срібляники, отримані за зраду.

Чи ж є у нас, українці, вожді-поводирі? Шевченко був нещадний у своєму висновку: на жаль, поки що немає. Наші поводитирі — сліпі, глухі, недалеко, бездіяльні, але найстрашніше — вони не мають власного голосу, власної думки, ось чому запопадливо, з найменшого приводу підспівують українофобам. Яка ганьба, який жаж! Про це — у розділі "Три лірники".

Великий льох — це те місце, де заховано найбільший скарб України — її душу. Скільки чужинців протягом скількох століть намагалися відшукати цей льох, щоб знищити душу, — не виходило! Бережімо свою душу, єднаймося, братаймося, любімо один одного — такий заповіт дає великий Кобзар у творі, що був заборонений як царською, так і радянською цензурою.

Читаймо уважно Шевченка і знаходьмо у його творах відповіді на всі свої питання.

Матеріали для лекції "Шевченко і Біблія"

Питання Шевченка і Біблія — складне, воно потребує ґрунтовного дослідження поетичної, прозової, епістолярної спадщини Шевченка. Це питання всебічно розглядав Іван Огієнко — митрополит Іларіон [11]. Так, митрополит Іларіон підкреслював, що "у "Кобзарі" Бог — у всьому і скрізь".

Шевченко був віруючою людиною, він молився, постив, дотримувався релігійних обрядів, жив за заповідями Христа, шанобливо ставився і до церковних атрибутів. Біблія — це книга, з якою не розлучався ніколи. "Єдина моя вітха тепер — це Євангеліє. Новий Завіт я читаю з благоговійним тремтінням. Я читаю його щодня, щогодини" (з листа із заслання до Варвари Репніної).

Бог для Шевченка — милий, милосердний, всюдисущий, єдиний, святий. Поет просив у Бога снаги для написання віршів. Найблаженніший свій стан поет передає словами "мені так любо, любо стало, неначе в Бога".

Всі твори Шевченка сповнені християнської моралі. Біблійні мотиви найвиразніше звучать у "Давидових псалмах", у поезіях "Осії. Глава 14", "Подражаніє 11 псалму", "Ісаїя. Глава 35", "Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19", "Царі", "Неофіти", "Тризна", "Марія". У "Буквар" (1860) Шевченко теж уводив матеріал релігійного змісту. Епіграфи багатьох поем Шевченка взяті з Біблії. В. Пахаренко: "Фактично весь "Кобзар" — не що інше, а бесіда зі Всевишнім".

Більшовицька критика протягом десятиліть втовмачувала нам абсурдне твердження, що Шевченко — атеїст. При цьому посилались на твори поета, у яких Шевченко виступає богоборцем.

Шевченко справді засуджував православних і католицьких священиків, які служили не Богові, а владі, освячували, наприклад, колоніальні війни, жорстокі визиски народу, неправду, лицемірство. Все "богохульне" в спадщині Кобзаря — це виступ проти чогось, на думку Шевченка, "для релігійного змісту зовнішнього та випадкового, що затемнює, псує, закриває якийсь вічний, святий зміст релігії".

До біблійних мотивів Шевченко звертався дуже часто і в малярстві. Він змалював церкви в Україні, створив малюнки, зокрема "Апостол Петро", "Самаритянка", "Свята родина", "Смерть Марії", "Розп'яття" та інші.

Далі буде

Тамара Бабичук. Студенческий лекторий как активная форма внеклассной работы по украинской литературе в педагогическом колледже

В статье рассмотрены вопросы организации и деятельности студенческого лектория, представлены материалы для успешной подготовки и прочтения мини-лекций на шевченковскую тематику.

Ключевые слова: компетентности, внеклассная работа, лекторий, мини-лекция.

Tamara Babychuk. Student lecturing as an active form of extra classes activities in Ukrainian literature at pedagogical college

The article deals with the tasks of organizing and working of the student lecturing. It provides materials for successful preparing and delivering of mini-lectures on Shevchenko themes.

Keywords: competention, extra curriculum activity, lecturing, mini-lecture.